

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

כרך

יז

תשפ"א

כרך מיוחד

מוקדש לזכרו של פרופ' יעקב שויקה ז"ל

2020-1936

העורכת

מרים פרנקל

THE FRIEDBERG
GENIZAH PROJECT

תוכן עניינים

חלק עברי

7	דבר המערכת
	חמדה גנוזה: לזכרו של אבי מורי פרופ' יעקב שויקה ז"ל
9	אהרן שויקה
	אור חשך באהלינו: קינה לתשעה באב וייחוסה לרבי יהודה הלוי
27	בנימין אמת
	תפילת ערבית לימות החול על פי סידורים ארץ ישראלים קדומים מן הגניזה הקהירית
41	אורי ארליך
	עיונים בסידורו של ר' שלמה בן נתן
101	נסים סבתו
	ברכת קראי ונידויו: סוגיות ביחס לקראים בדברי ר' אברהם ואביו הרמב"ם
143	מרדכי עקיבא פרידמן
	הכתר בפסטאט: כתר ארם צובה בתעודות מן הגניזה הקהירית
179	נריה קליין

חלק לועזי

Editorial Statment	7*
Al-Qirqisānī's account of historical Jewish calendars and its dependence on the commentary on Genesis by Sa'adya Gaon: a study of Kitāb al-Anwār VII.1	
Nadia Vidro	9*

הכתר בפסטאט: כתר ארם צובה בתעודות מן הגניזה הקהירית

נריה קליין

דומה שאין כתב יד עברי קדום שנודע בחשיבותו לאורך הדורות יותר מכתר ארם צובה (הכתר),¹ השמור כיום במוזאון ישראל בירושלים. המצחף הידוע נכתב במאה העשירית והוא כלל את המקרא כולו עם ניקוד, טעמים ומסורה. על פי המסורת של יהודי ארם צובה הוא 'הספר הידוע במצרים... שהגיהו בן אשר' שעליו סמך הרמב"ם בהלכות כתיבת ספר תורה (משנה תורה, הלכות ספר תורה ח, ד), ומסורת זו אוששה במחקרים שונים בעשורים האחרונים.² חוקרי מסורה רבים סבורים כיום שנוסח המקרא בכתר מייצג באופן המדויק ביותר את נוסח המסורה הטברני,³ ולכן נקבע נוסח זה כנוסח היסוד של מהדורות המקרא המדעיות החשובות: מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית ומפעל 'מקראות גדולות הכתר' של אוניברסיטת בר-אילן.

* בהכנת מאמר זה סייעו בידי מספר חוקרים ומומחים. אני מודה לפרופ' מלאכי בית-אריה, פרופ' חגי בן-שמאי, פרופ' יוסף עופר, פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן, ד"ר בן אוחיווייט, ד"ר דותן ארד, ד"ר חנוך גמליאל, ד"ר עודד זינגר וד"ר דורון יעקב, ובמיוחד לעורכת פרופ' מרים פרנקל ולקורא האנונימי על הערותיהם החשובות. תודה מיוחדת ננתנה לד"ר אסתר ארנט מאוניברסיטת קימברידג' שתרמה רבות מזמנה ומידיעותיה ואף סיפקה לי תצלומים איכותיים של קטעי גניזה מאוסף טיילור-שכטר. בעבודתי על המאמר נעזרתי רבות באתר מפעל פרידברג לחקר הגניזה לזיהוי ואיסוף התעודות השונות.

1 בחקר המסורה, סימונו המקובל של כתב היד הוא א.
2 בעבר היו שחלקו על מסורת זו, אך מספר מחקרים איששו את הדעה המקובלת כיום. ראו, בין השאר: מ' גושן גוטשטיין, 'האותנטיות של כתב חלב', מחקרים בכתר ארם צובה (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א), בעריכת ח' רבין, ירושלים תש"ך, עמ' יז-ל; הנ"ל, 'כתר חלב ובן בויאעא הסופר', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 156-149; J.S. Penkower, 'Maimonides and the Aleppo Codex', *Textus*, 9 (1981), pp. 39-128; י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם צובה: עדות חדשה, רמת גן תשנ"ג, עמ' 32-55.

3 ראו, בין השאר: ד"ש לוינגר, 'מקוריותו של כתב-יד חלב', מחקרים בכתר ארם צובה, שם, עמ' לה-פב; י' ייבין, כתר ארם צובה: ניקודו וטעמיו (כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג), ירושלים תשכ"ט; מ' כהן, מגבשי כתיב במצחפי מסורה עתיקים ומשמעם לתולדות נוסח המקרא המקובל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ג; מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז; פנקובר, נוסח התורה (לעיל, הערה 2), עמ' 56-61.

מחקרים רבים נכתבו על אודות תולדותיו של מצחף חשוב זה, ועדויות רבות נאספו ביחס לגלגוליו השונים.⁴

עם זאת, רוב העדויות ההיסטוריות נוגעות לתקופה הארוכה שבה שהה הכתר בחלב,⁵ והמידע עליו בתקופה שקדמה להבאתו לשם מועט ביותר. הוא מבוסס בעיקר על העתקי כתובות ההקדשה השונות שהיו רשומות על דפי הכתר – כתובות שאינן לפנינו כיום.⁶ מאחת הכתובות אנו למדים שאת הכתר כתב הסופר שלמה בן בויאעא והוא הוגה ביסודיות ובדקדוק רב בידי אהרן בן משה בן אשר, בעל המסורה הטברני הידוע, ככל הנראה במחצית הראשונה של המאה העשירית.⁷ כתובת אחרת מעידה שבמחצית הראשונה של המאה האחת עשרה הקדיש ישראל בן שמחה מבצרה את הספר לקהילה הקראית בירושלים.⁸ דבריו המפורסמים של הרמב"ם בהלכות ספר

4 ראו, בין השאר: י' בן צבי, "כתר התורה" של בן אשר, מחקרים בכתר ארם צובה (לעיל, הערה 2), עמ' א-ט, ובפרט עמ' ט, והערה 25. אמנון שמוש פרסם בשנת תשמ"ז ספר מקיף על הכתר לבקשת מכון בן-צבי, ובו גם סיכום של המידע ההיסטורי מן המקורות שהיו ידועים עד אז (א' שמוש, הכתר: סיפורו של כתר ארם-צובה, ירושלים תשמ"ז).

5 בספרו של שמוש, שם, יש בפרק על גלגוליו של הכתר, 18 עמודים, אך כל התקופה שמן המאה העשירית ועד להבאתו של הכתר לארם צובה מתמצתת בעמוד הראשון. יחס דומה ניתן למצוא גם בספרם של טויל ושוניידר שהוקדש לסיפורו של הכתר, בפרק העוסק בגלגוליו לאורך האלף האחרון (H. Tawil and B. Schneider, *Crown of Aleppo: The Mystery of the Oldest Hebrew Bible Codex*, Philadelphia 2010, pp. 47 ff.).

6 כתובות אלו הופיעו בדפים הראשונים והאחרונים של הספר, שהם בין 'הדפים החסרים של הכתר'. על כתובות ההקדשה ראו בין השאר: נ' אלוני, 'עיונים בכתב ההקדשה של כתר ארם צובה', באר שבע, ב (תשמ"ה), עמ' 27-56; י' עופר, 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות, יט (תשמ"ט), עמ' 277-344, ובפרט עמ' 284-291, וביבליוגרפיה שם; ח' בן שמאי, 'הערות לגלגוליו של כתר ארם צובה', אר"ץ ומלואה, א (תשס"ט), עמ' 139-154. עופר וכן שמאי מונים ארבע כתובות שונות לכתר – שלוש קצרות ואחת ארוכה.

7 ניתן לקבוע זאת מן העובדה שסופר זה – שלמה בן בויאעא – מופיע בקולופון של מצחף נוסף, המתוארך לשנת 929 (סנקט פטרבורג, Evr. II B 17). כתב יד זה דומה לכתר ארם צובה בצורת האותיות ואף בסימני מילוי השורה, ועובדה זו מחזקת את הסברה שסופר אחד כתב את שניהם. ראו: P.E. Kahle, *The Cairo Geniza*, New York 1960, p. 108; גושן גוטשטיין, כתר חלב וכן בויאעא (לעיל, הערה 2), עמ' 149-156; מ' בית אריה, 'דף נוסף לכתר ארם צובה', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 171-174; מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה', ספונות, יט (תשמ"ט), עמ' 167-276, ובפרט עמ' 227. דותן פקפק בזהו אהרן בן משה בן אשר כמסרן הכתר, אך דעתו אינה מקובלת כיום; ראו: א' דותן, 'האמנם ננקד כתב חלב בידי אהרן בן-אשר?', תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 136-155. יש לצייין שמאמרו נכתב קודם פרסום תצלום הכתר, שאפשר עיון מדוקדק בכתב היד.

8 התארוך מבוסס על הופעת שמותיהם של מנהיגי הקהילה הקראית בירושלים, יאשיהו ויחזקיהו, בכתובת ההקדשה הארוכה. ידוע לנו ששניהם חיו במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה (קאהלה, שם, עמ' 108-109). בכ"י סנקט פטרבורג Evr. II B 12, המכיל דפים בודדים של מסורה, ישנה כתובת הקדשה זהה למדי בלשונה לכתובת הארוכה שבסוף כתר ארם צובה, ולפיה ישראל בן שמחה מבצרה הקדיש מצחף נוסף 'לכניסת הירושלים (!) בעיר אלקאהרא על עדת הקראיין', בשנת 1031. עופר מעלה את הטענה שכתובת הקדשה זו זויפה בידי אברהם פירקוביץ' (Y. Ofer, 'Two Dedicatory Inscriptions')

תורה מתייחסים גם לתחנה זו בגלגוליו של הכתר, ומהם עולה שבזמנו של הרמב"ם שכן הכתר במצרים:

וספר שסמכנו עליו בדברים אלו הוא הספר הידוע **במצרים** שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים שהיה **בירושלים** מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות כמו שהעתיקו⁹ ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו.

מתי עבר הכתר מירושלים למצרים? ההשערה המקובלת, לאור כתובת נוספת מכתובת הכתר, היא שהצלבנים שדדו את הספר בעת כיבוש ירושלים בשנת 1099, ולאחר מכן הוא נפדה והועבר למצרים.¹⁰ במצרים הוחזק הכתר כשלוש מאות שנה בבית הכנסת של הירושלמים בפסטאט (המכונה בקטעי גניזה שונים 'כנ[י]סת אלשאמיין' או 'כנ[י]סת ירושלמיין'), עד שהועבר בשלב מסוים (ככל הנראה בסוף המאה הארבע עשרה)¹¹ לקהילה היהודית בחלב (ארם צובה), ושם נותר עד אמצע המאה העשרים. מיעוט המקורות הותיר מספר שאלות פתוחות על התקופה שבה היה הכתר במצרים ובהן יעסוק מאמר זה: האם היה לו כינוי מקובל בדומה לכינויו בימינו, או שמא כינויו 'הספר הידוע במצרים' בדברי הרמב"ם מעיד על היעדר כינוי שכזה? האם כבר בתקופה זו נחשב הטקסט המקראי של הכתר לנוסח מופתי, כפי שהוא נתפס בעיני חוקרי המסורה בימינו? ועד כמה הוא היה נגיש לשימוש הציבור?

לצד העתקי כתובות ההקדשה והערתו של הרמב"ם בהלכות ספר תורה, פורסמו עד כה עדויות בודדות על אודות כתר ארם צובה מן התקופה שקדמה להבאתו לחלב. המפורסמת שבעדויות מופיעה בהערת מסורה גדולה שבמצחף תנ"ך אחר, כ"י ששון

in Manuscripts of Scripture and the Question of Their Authenticity', *Journal of Jewish Studies*, 71 (2020), pp. 53–70, אך הדבר אינו ברור. אם אכן יתברר שהכתובת אותנטית, ניתן לשער שגם הכתר הוקדש לקהילה הקראית בירושלים סביב שנת 1031.

9 לניקוד זה ראו: גלצר (לעיל, הערה 7), עמ' 226, הערה 6. גלצר מבאר בדברי הרמב"ם, שבוֹן־אשר הגיה את הספר על פי המסורת ('כמו שהעתיקו'). יוסף עופר (בהתכתבות אישית) נוטה להסביר את המילים 'כמו שהעתיקו' כמוסבות על המסורת שבוֹן אשר היה מגיהו של הכתר, ועל פי פירוש זה הרמב"ם מצא מידע כתוב המעיד על כך שבוֹן אשר הגיה את הכתר שנים רבות.

10 נוסח הכתובת על פי קאסטו: 'אנתקל בחכם אלאפתכאך מן נהב ירושלים (=הועבר בזכות הפדיון משלל ירושלים) עיר הקדש תבנה ותכונן לקהל מצרים לכניסת הירושלים תבנה ותכונן בחיי ישראל...! (הובא אצל: עופר [לעיל, הערה 6], עמ' 285). התרגום המופיע כאן הובא במאמרו של בן צבי (לעיל, הערה 4), עמ' ט והערה 25.

11 ראו: בן צבי, שם, עמ' ה, המשער שנכד נינו של הרמב"ם העביר את הכתר איתו לארם צובה בשנת 1375. ראו גם: מ' בן ששון, "ספרייות" בית הרמב"ם בין קאהיר לחלב, אר"ץ ומלוואה, א (תשס"ט), עמ' 51–105, ובפרט עמ' 77.

1053 לשעבר. עדות נוספת נמצאת באוסף השני של פירקוביץ' בסנקט פטרבורג, ומסתבר שמוצאה אף הוא בגניזה מגניזות מצרים. יחד עם הערת המסורה בכ"י ששון 1053, עלה בידי לקבץ עשר תעודות המכילות התייחסות אפשרית לכתר, שרובן טרם נדונו במחקרים הקשורים במצחף המפורסם. גם בנוגע לתעודות שפורסמו בעבר תפס אזכורו של הכתר על פי רוב מקום משני או לקוי, ולעיתים לא נאמר עליו דבר. להלן תיבחנה כל התעודות הללו תחת קורת גג אחת, ותוצגנה התובנות העולות מהן לתולדות הכתר, במיוחד ביחס לתקופה שבה נשמר במצרים.

א. הערת מסורה גדולה בכ"י ששון 1053 לשעבר, שהועתקה מהכתר

דומה לכתר ארם צובה, גם כ"י ששון 1053 לשעבר¹² הכיל את כל המקרא,¹³ ואף הוא מתוארך לראשית המאה העשירית. תארוך זה נקבע בידי ייבין, ככל הנראה על סמך נתונים פלאוגרפיים כסוג הכתב וצורתו,¹⁴ והוא אושש בבדיקת פחמן 14 שבוצעה לאחרונה (2018).¹⁵ בתחילת ספר במדבר (עמ' 112) מופיעה בו הערת מסורה גדולה הנפתחת בזו הלשון: '[אלין] מלין דכתב חדה מלה וכן קורין ומצאנו אותם במעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר במעשיו במחזור המכונה באלתאג'...'. הערה זו מופיעה כבר אצל ייבין, והוא העלה את האפשרות ש'אלתאג' ('הכתר' בערבית) הנזכר כאן אינו אלא כתר ארם צובה.¹⁶ יוסף עופר דן בפירוט בהערה והציג תיעוד המוכיח שאכן היא הופיעה בכתר, ובכך אישש את הזיהוי.¹⁷ מדובר אפוא באזכור הקדום ביותר הידוע לנו של הכתר, וכן בייחוס הקדום ביותר שלו לאהרן בן משה בן אשר.

12 סימונו המקובל בחקר המסורה הוא ש10. כתב היד השתייך בעבר לאוסף הפרטי של דוד סולימאן ששון, אך בשנת 1978 הוא הועמד למכירה פומבית ונעלמו עקבותיו. לאחרונה נודע כי הוא נקנה באותה השנה בידי קרן הפנסיה של הרכבת הבריטית, וזו העמידה אותו למכירה פומבית בשנת 1989. כיום הוא נמצא באוסף פרטי בז'נבה.

13 כיום חסרים ממנו קטעים מעטים בספר בראשית.

14 ישראל ייבין קבע שכ"י ש10 'נראה נכתב במאה ה' (ייבין [לעיל, הערה 3], עמ' 363), אך ללא הרחבה באשר לראיותיו.

15 הנתונים יפורסמו במהדורה הביקורתית של המסורה הגדולה של כתב יד זה, בעריכת עופר, הנמצאת בימים אלו בשלבי הכנה.

16 ייבין [לעיל, הערה 3], עמ' 79. בעמ' 362 הוא מציין, על סמך הערת המסורה הגדולה הזאת, שכ"י ש10 חייב להיות מאוחר לכתר ארם צובה.

17 Y. Ofer, 'A Masoretic Note in the Aleppo Codex Concerning the Composite Words', *Textus*, 21 D. Stern, 'On the Term Keter' (2002), pp. 209–233, esp. pp. 217, 223, 228.

עופר מסיק מהערה זו שהכתר כונה בשם 'אלתאג' (= 'הכתר') כבר סמוך ליציירתו.¹⁸ מסקנה זו מבוססת על תארוכו של כ"י ששון 1053 למאה העשירית, אך היא דורשת סיווג מסוים. בשנים האחרונות אני נוטל חלק במפעל בראשות פרופ' עופר של התקנת מהדורה מדעית למסורה הגדולה של כ"י ששון מתוך תצלומים טובים שנתן לנו האספן המחזיק בו.¹⁹ מתוך התצלומים עמד עופר על כך ששני מסרנים שונים כתבו את הערות המסורה; השני מחק את רוב הערותיו של הראשון וכתב במקומן את הערותיו.

הערת המסורה המציינת את הכתר היא פרי עטו של המסרן השני, ולפיכך התארוך הפלאוגרפי והכימי של כתב היד למאה העשירית אינו תקף לגביה, וייתכן שהיא מאוחרת יותר. לשאלת זמנו של המסרן השני יש השלכה גם על המקום שבו בוצעה עבודתו, שכן הכתר היה בטבריה במאה העשירית, בירושלים במאה האחת עשרה ובמצרים במאה השתים עשרה; שני כתבי היד העבריים הקדומים ביותר של המקרא הידועים כיום היו יחד באחד מן המקומות הללו ובאחת מן התקופות הללו, ואז הועתקה ההערה המדוברת מזה לזה. אכן, נראה שאין לאחר את הערותיו של המסרן השני מעבר לשנת 1200. מבדיקת פחמן 14 של קטעי קלף שנתפרו לכתב יד ששון לאחר עבודתו של המסרן השני²⁰ עולה, שתיקון היריעות בוצע לכל המאוחר במאה השתים עשרה, ואם כך הרי שההערה שלפנינו לא יכולה הייתה להיכתב לאחר מכן.²¹

as a Title for Bibles: A Speculation about Its Origins', *Meḥevah Le-Menaḥem: Studies in Honor of Menahem Hayyim Schmelzer*, eds. S. Glick et al., Jerusalem 2019, pp. 259*–273*, esp. p. 262*
זו של 'אלתאג' עם הכתר הוא המקובל כיום בין החוקרים.

18 עופר (לעיל, הערה 6), עמ' 302–304. לאחרונה ראו גם: Y. Ofer, *The Masora on Scripture and Its Methods*, Berlin–Boston 2019, p. 134; שטרן, שם, עמ' 262*–263*.

19 הדברים הנאמרים להלן דורשים הרחבה שאין כאן מקום להאריך בה, והם יפורסמו בעתיד באופן רשמי.
20 לשם כך נלקחה פיסה מתוספת הקלף שבעמ' 6 בכתב היד, שלגביה ניתן לומר בוודאות שהיא נוספה לאחר המסרן השני, שכן במקום שבו נחתך הדף המקורי נקטעו גם הערותיו, ולאחר מכן נתפרה התוספת המדוברת.

21 יוסף עופר (בשיחה בעל פה) מבקש לתארך גם את המסרן השני למאה העשירית, משום שהוא מזכיר את אהרן בן משה בן אשר ללא ברכת המתים, ומכאן שההערה נכתבה עוד בחייו. אין לשלול אפשרות זו על הסף, אך יש לציין שאהרן בן משה בן אשר נזכר לפעמים ללא ברכת המתים גם בטקסטים רשמיים שנכתבו בוודאות לאחר מותו, כגון הקולופון של יוסף ברבי יעקב הסופר משנת 1122 (סנקט פטרבורג, (Evr. II C 144.

ב. רשימת מלאי של כנסת אלשמיין משנת 1186

כאמור, בדורו של הרמב"ם (סוף המאה השתים עשרה) היה הכתר במצרים. הוא הוחזק בבית הכנסת של הירושלמים בפסטאט ('כנסת אלשמיין'; כיום בית הכנסת בן עזרא), שבו נמצאה הגניזה הקהירית הידועה בשם 'גניזת בן עזרא'. בין קטעי הגניזה נמצאה רשימת מלאי של בית הכנסת מחודש מרחשון אתצ"ח לשטרות (1186) שבה פורטו הספרים ותשמישי הקדושה השונים המוחזקים בבית הכנסת, וביניהם נזכר גם 'מצחף אלתאג' (שורה 22). הרשימה פורסמה לראשונה בשנת 1927 בידי גוטהייל,²² והיא נזכרה שוב במאמר של גויטיין משנת 1954; הוא זיהה את המצחף המדובר עם כתר ארם צובה.²³

מתוך כארבעים מצחפים המופיעים ברשימת המלאי, 'מצחף אלתאג' הוא היחיד הנושא שם ייחודי. ביחס לאחרים נמסרו רק פרטים מזהים, כגון חלקי המקרא שהיו בהם, מספר הטורים בדף, ועוד. אפשר להסיק מכאן שכבר במאה השתים עשרה זכה הכתר למעמד מיוחד בהשוואה לשאר מצחפי המקרא שהוחזקו בבית הכנסת.²⁴ הדבר עולה בקנה אחד עם הערתו של הרמב"ם ב'משנה תורה' שהובאה לעיל, שנכתבה כעשור או שניים לפני כתיבת הרשימה שלפנינו. הרמב"ם מכנה את הכתר 'הספר הידוע במצרים', ומכאן שהיה לספר מעמד ייחודי. לאור זאת אין זה מפתיע שהוא אף זכה לכינוי כבוד מיוחד.

22 מספר המדף של הרשימה הוא Oxford, Bodl., MS heb. f. 56/49, והיא פורסמה בידי גוטהייל: R. Gottheil, 'Tit-Bits from the Genizah', *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams*, New York 1927, pp. 149-169, esp. pp. 160-164, and n. 104 in p. 163

23 S.D. Goitein, 'New Documents from the Cairo Genizah', *Homenaje a Millás-Vallicrosa*, I (1954), pp. 707-720, esp. pp. 713-716, 719-720. גויטיין הזכיר זיהוי זה גם במקומות נוספים. ראו למשל: ש"ד גויטיין, 'בית הכנסת וציודו לפי כתבי הגניזה', ארץ ישראל, ז (תשכ"ד), עמ' 81-97, ושם עמ' 96; הנ"ל, היישוב בארץ ישראל בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים תש"ם, עמ' 235. רשימת הספרים שלפנינו פורסמה שנית עם תרגום לעברית אצל נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים, בעריכת מ' פרנקל ואחרים, ירושלים תשס"ו, עמ' 303-305. זיהוי 'מצחף אלתאג' עם הכתר המפורסם נזכר גם שם, עמ' 305.

24 מן העובדה ש'מצחף אלתאג' מופיע לקראת סוף הרשימה אין ללמוד על מעמדו הנחות. מסתבר שטאהר בן השיך מחפוט השמש, ששמו מופיע בראש הרשימה כמי שקיבל לידי את המצחפים המדוברים, כתב את הרשימה על פי סדר הפריטים שעמדו לפניו או שניתנו לידי ולא על פי סדר חשיבות כלשהו.

ג. שיפוף 'אחי הכתר'

במכתב מן הגניזה הקהירית שפרסם גויטיין בשנת 1954²⁵ מתעד מחברו את פעולותיו למציאת בעל מלאכה שיקבל על עצמו את תיקון 'המצחף הכולל אשר הוא בבית כנסת הירושלמיים, והוא אחי מצחף הכתר'.²⁶ ברשימת הספרים של בית הכנסת שנדונה לעיל הוזכרו לצד 'מצחף אלטאג' שני מצחפים נוספים של כל המקרא: 'מצחף הכולל את כל המקרא' ('מצחף גאמע אלמקרא', שורה 7) ו'מצחף הכולל גם כן את כל המקרא' ('מצחף גאמע איצא פיה אלמקרא', שורה 10), ומסתברת דעתו של גויטיין, שהמצחף שתיקונו נדון במכתב הנוכחי הוא אחד משניהם.²⁷ מחבר המכתב מספר לנמען שהוא נפגש עם הדיין ר' אליה, ושניהם פנו לשלושה בעלי מקצוע אך הם ענו בשלילה ומשכו ידיהם מן המלאכה: מיכאל המעתיק, ר' אברהם בן דאנאן ואבו אלחסן המעתיק. לאחר מכן נפגש המחבר עם ר' דניאל ומסר לו את המצחף כדי שיבחנהו בביתו; הלה מצא שישים דפים הדורשים תיקון, והסכים לקחת על עצמו את המשימה בעבור שישים דרהמים. לסיום מבקש מחבר המכתב מן הנמען – שמן ההקשר ניתן להבין שהטיל עליו את משימת תיקון המצחף – לאשר את הסכום המדובר, שכן המחבר לא יוכל להתחייב בשמו לשלם סכום שכזה.

במכתב ישנם מספר נעלמים. לא ברור מיהו המחבר ומיהו הנמען שהטיל עליו את המשימה. המכתב אינו מתוארך ולכן אין ודאות באשר לזמנו. גויטיין שיער בתחילה שהמכתב שלפנינו קדם לרשימת המלאי הנזכרת משנת 1186, שכן לא נזכר בה 'המצחף הכולל' חסר (כפי שצוין בה לגבי מצחפים אחרים), ומכאן שהוא כבר תוקן. ואולם, הוא עצמו סבר שאופי התיקון הנדרש היה חיזוק האותיות מחמת הדיו שדהתה,²⁸ ואם כן אין סיבה להניח שחלקים מן הספר היו חסרים. במאמר מאוחר יותר הציע גויטיין לזהות את מיכאל המעתיק עם מיכאל בר דוד, המופיע במכתב מימי ר' אברהם בן הרמב"ם על שבועה שנשבע שלמה בר אליה הדיין.²⁹ פרידמן הוסיף

25 גויטיין, תעודות חדשות (לעיל, הערה 23).

26 'אלמצחף אלגאמע אלדי פי כניס אלשאמיין והו אכו מצחף אלטאג' (אוקספורד, בודליאנה, MS Heb. c. 28/23, שורות 8-9).

27 גויטיין, תעודות חדשות (לעיל, הערה 23), עמ' 715.

28 שם, עמ' 715.

29 כ"י אוקספורד, בודליאנה, MS Heb. d. 66/35. על המכתב מופיע התאריך 'שנת אלפא ותלתין ושית שנין לשטרות' (724 לסה"נ), אך על סמך אזכור שמו של 'אדונינו נגידינו אברהם' (בן הרמב"ם) מציע גויטיין לתאריך אותו לשנת 1225 (ושמא טעה הסופר ושכח לציין גם 'חמש מאות' לאחר 'אלפא'). ראו: ש"ד גויטיין, 'עדויות קדומות מן הגניזה על קהילת שאלוניקי', ספונות, יא (תשל"ח), עמ' ט-לג, ובפרט עמ' יד, הערה 10. גויטיין מציע שגם מיכאל 'הסר' (כך!) המופיע בתעודה T-S 24.61 זהה עם מיכאל המדובר, אך נראה שהיה מוטעה. התעודה הנזכרת היא מכתב תנחומים, ובשורות 28-32 מופיעים

וזיהה את ר' אליה שבמכתב עם ר' אליה בן זכריה הדיין, אביו של שלמה, והוא סבור שה'אדון' שאליהו ממוען מכתבנו הוא לא אחר מאשר ר' אברהם בן הרמב"ם, והוא אשר ציווה לפעול לתיקון 'אחי הכתר'.³⁰ אם כן, נראה שהמכתב שלפנינו הוא מן המחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה.

מה משמעות הביטוי 'אחי מצחף הכתר'? מלבד העובדה שמדובר במצחף מקרא שלם - תופעה נדירה למדי באותה התקופה³¹ - לא נמסרו במכתב נתונים נוספים על אופי הזיקה בינו ובין 'אחיו', הכתר. מן השבח שבתיאורו ניתן להסיק שהיו 'אחי הכתר' איכויות שאינן ניתנות להחלפה: 'אשר אפילו נניח שהיו לנו מאה דינאר - אי אפשר היה למצוא תמורה כמותו'.³² ייחודו של המצחף יכול היה להיות ביופיו יוצא

בה חרוזים אלו: 'יִזְכְּהוּ לְבַנֵּי הַהֶרָאֵל / וְקִבּוּץ יִשְׂרָאֵל / וְחִזְיוֹנוֹת דְּנִיָּאל / וְהִסְר מִיכָאֵל / וְהָאִישׁ גְּבִרְיָאֵל / וְשִׁלְיַחַת אֵלֵיהוּ בְעֵז אֵל / וְכָל קִדְשִׁים עִמּוֹ לֹאֵל / לְלַמַּד יִשְׁרוּרן אֵין פְּאָל / גְּלִלוֹת גְּדֻלוֹת אֵל / וְבֵא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל'. 'הסר מיכאל', כמו גם 'האיש גבריאל', מופיע בספר דניאל ('חזיונות דניאל'): 'בְּעֵת הַהִיא יַעֲמֵד מִיכָאֵל הַשָּׂדֶה הַדּוֹל...'. (יב, א; ראו גם: י, יג, כא); 'עוֹד אֲנִי מְדַבֵּר בְּתַפְלָה וְהָאִישׁ גְּבִרְיָאֵל אֲשֶׁר רָאִיתִי בְּחִזּוֹן בְּתַחֲלָה... נִגַּע אֲלֵי...'. (ט, כא).

30 מ"ע פרידמן, 'תלונה לסלטאן על ר' אברהם בן הרמב"ם', ציון, פא (תשע"ו), עמ' 335-390, ובפרט עמ' 378, הערה 254.

31 כך למשל קובע עופר בספרו (לעיל, הערה 18), עמ' 8. ביותר ממאה רשימות ספרים שפורסמו אצל אלוני (לעיל, הערה 23), ובהם נזכרו ספרי תורה, נביאים וכתובים רבים, כמעט שלא נזכרו ספרי מקרא שלם. מקרא שלם ('אלמקרא כאמל') נזכר בעיזבוננו של ר' אברהם החסיד (שם, רשימה 67, שורה 75, עמ' 258), והוא נמכר בארבעה עשר דינרים. בעיזבון נוסף נזכר 'אלחומש ואלמקרא' (שם, רשימה 70, שורה 20, עמ' 268), אך לא ברור אם הכוונה למצחף יחיד שהכיל את כל המקרא. יש לציין שהמילה 'ואלמקרא' נוספה ביד אחרת - עובדה שאינה נרמזת אצל אלוני, אם כי לא ברור אם יש לכך השלכות לענייננו. ייתכן שההיגד 'שני מצחפים תרגום ומקרא בבלי' (= 'מצחפין תרגום וקראן עראקי') ברשימת הספרים של בית הכנסת של הבבלים משנת 1080 (שם, רשימה 80, שורה 16, עמ' 296) מתייחס למצחף שהכיל את כל המקרא, אך הדבר אינו ברור. בכל אופן, ברשימה מאוחרת יותר של בית הכנסת הזו, משנת 1181/2 (שם, רשימה 81, עמ' 299-302), לא נזכר מצחף מקרא שלם; ומבין עשרות ספרי המקרא ברשימת ספרי בית הכנסת של הירושלמים שנוכרה לעיל, רק שלושה הכילו את כל המקרא: 'מצחף אלתאג' ושניים נוספים. מיעוטם של ספרי מקרא שלם אינו מפתיע, אם מביאים בחשבון את גודל הספר ואת משקלו באותם הימים, וכן את הזמן הרב שנדרש לכתובת תנ"ך שלם.

32 'אלדי לו קדר אן מאיה דינאר חאצרה לעגז ען אן יכלף מתלה'. משפט זה נכתב מייד לאחר 'והו אכו מצחף אלתאג', ומבחינה תחבירית ניתן היה להעלות על הדעת את האפשרות שהסופר לטיב מכון כלפי 'מצחף אלתאג' ולא כלפי 'אחיו'; אך מן ההקשר הרחב של המכתב לא מסתבר שהכותב ירחיב בתיאור גדולתו של 'מצחף אלתאג', שאינו הנושא כאן. מכיוון שמדובר בתיקון של המצחף המדובר, מציין הכותב שהוא אינו בר החלפה: אפילו אם היו להם מאה דינרים - לא יכולים היו למצוא מצחף כמותו. פרופ' מ' פרנקל (בהתכתבות אישית) הציעה להבין את המשפט כך: 'לו גם היה אפשר להביא מאה דינרים לא ניתן היה למצוא תחליף טוב מזה לתאג'. גם על פי הבנה זו ברור ש'אחי הכתר' נתפס כתחליף ראוי ל'מצחף אלתאג' וכקרוב אליו בחשיבותו. יצוין כי אין להניח שהוא אכן החליף בפועל את הכתר, ששכן כאמור באותו בית הכנסת בתקופה זו.

הדופן, בכתב הייחודי שלו, ועוד; אם נזכרת חשיבות תיקונו ומודגשת זיקתו לכתר, יש לשער שיתרונו היה בין השאר – ואולי בעיקר – בנוסחו המדויק.

מניתוח רשימות מחירים שונות מן הגניזה הסיק אשתור, שמחירו של 'חומס כתוב יפה ובמצב טוב' היה בממוצע שישה דינרים, והשווי הממוצע של תנ"ך שלם היה כעשרים דינרים.³³ מאה דינרים הם אפוא סכום עצום לתנ"ך שלם, וברור שמדובר בגזומה.³⁴ לאור זאת מרתקת העובדה שכתב יד חשוב ויקר זה מתהדר בהיותו 'אחיו' של 'מצחף אלטאג' הידוע. אם שוויו של ה'אח' לא יסולא בפז, נותר לנו רק לשער את שוויו של הכתר עצמו בעיניהם של יהודי פסטאט.

ד. מכתבי יהודה המלמד למאיר בן יכין החזן

יהודה המלמד בן אהרון הרופא אבן אלעמאני היה נצר למשפחה מכובדת באלכסנדריה; הוא היה מלמד, חזן, סופר ומעתיק. בגניזה נמצאו מספר מכתבים פרי עטו מן המחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, לצד תעודות נוספות שבהן נזכר שמו.³⁵ הוא שלח מכתבים לר' אברהם בן הרמב"ם,³⁶ לר' ישועה הרופא ביל אהרן הרופא אלעמאני,³⁷

33 א' אשתור, 'מחירי ספרים בתעודות הגניזה', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 214-223, ובפרט עמ' 221-222. גויטיין ציין שבתוניסיה במאה האחת עשרה היה מחירו של תנ"ך שלם 25 דינרים; ראו: S.D. Goitein, 'La Tunisie du XIe siècle à la lumière des documents de Geniza du Caire', *Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal*, ed. E. Parcia-Gomez, 2, Paris 1962, pp. 559-579, esp. p. 577 אך ראו רשימה 99, שורה 130, אצל אלוני (לעיל, הערה 23), עמ' 363, שבה מצוין שר' יוסף ראש הסדר גבה מאה דינרים לסט של "ד כרכי 'משנה תורה' לרמב"ם.

34 כך כבר הסיק גויטיין, תעודות חדשות (לעיל, הערה 23), עמ' 714. ראו גם: נ' אלוני, 'הספר ומלאכת הספר בארץ-ישראל בימי הביניים', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 1-26, ובפרט עמ' 15-16.

35 על יהודה המלמד ראו: מ' פרנקל, 'האוהבים והנדיבים': עילית מנהיגה בקרב יהודי אלכסנדריה בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, עמ' 142-149. פרידמן מציין כי 'הנתונים שם מחייבים בדיקה' (מ"ע פרידמן, 'הרמב"ם ומינויו של ר' אנטולי למוקדם אלכסנדריה', תרביץ, פג [תשע"ה], עמ' 135-161, ושם, עמ' 144, הערה 41). עד כמה שביכולתי לבדוק, שמו של יהודה המלמד נזכר לראשונה בשאלה משנת 1201 שנשלחה לרמב"ם (ראו: תשובות הרמב"ם, סימן פח [מהדורת י' בלאו, ירושלים תשמ"ו], א, עמ' 143); פרידמן, שם). לדעת פרידמן, שם, העדות המאוחרת ביותר לפעילותו של יהודה המלמד היא משנת 1243, ואל נכון כוונתו היא לתעודת הכשרות בחתימת ידו לגבינה סיציליאנית (TS 13 J 4.8). ואולם, ייתכן שיש בידינו תעודה מאוחרת יותר: בתעודת כשרות נוספת לגבינה, שגם עליה חתום יהודה המלמד, נכתב התאריך 'שנת חמשת אלפים] [ע שנין ליצירה' (קימברידג', TS 8 J 6.13, שורות 2-3). המילה החסרה עשויה להיות 'וארבע', 'ושבע' או 'ותשע', אך היא לכל הפחות בת זמנה של תעודת הכשרות השנייה.

36 TS 16.305. במכתב זה משנת 1217 (סוף אדר, שנת אתקכ"ח לשטרות) מודה יהודה לראב"ם על עזרתו בריב שהיה לו עם צדוק החזן, דודו של יהודה. בידינו שריד ממכתב נוסף שכתב יהודה לראב"ם (TS 6 J 4.29), שממנו השתמרה רק הפתיחה ותאריכו אינו לפנינו.

37 TS 24.67, תעודה 40 אצל פרנקל (לעיל, הערה 35), עמ' 410-417. במבוא לתעודה (עמ' 410) מציינת

לאליהו בן זכריה הדיין,³⁸ ליחיאל הרב המובהק³⁹ ול'אלשיך בו אלטאהר כִּגְק מוֹ וְז' אשיהו השר הנכבד.⁴⁰ ואולם, מתוכן המכתבים וממספרם נראה שקשר ההתכתבות האמיץ ביותר שלו היה עם החזן מאיר בן יכין (אבו אלמגד) מפסטאט. ידועים לי חמישה מכתבים ששלח אליו יהודה המלמד בין השנים 1208-1216,⁴¹ ובהם - לצד נושאו המרכזי של כל מכתב - הוסיף יהודה לעיתים בקשות אישיות שונות, עדכונים על אודות משפחתו של מאיר המתגוררת באלכסנדריה, תוכחות חבריות ושאר הערות.⁴² והנה, בשלושה מבין חמשת המכתבים ניתן למצוא גם התייחסות ל'מצחף אלתאג', ששכן באותה העת בבית הכנסת של מאיר החזן בפסטאט. ההערות בשני המכתבים הראשונים, משנת 1208, עוסקות במילה 'ויכתו', שאת נוסחה הנכון ביקש יהודה לבדוק בכתר. המכתב השלישי נשלח שמונה שנים לאחר מכן (1216), ואם יש לקבל את השחזור המוצע להלן, הרי שיהודה לא פירש את הדבר שביקש לבדוק.

1. יהודה המלמד מברר בכתר על נוסח המילה 'ויכתו'

במכתב שנכתב בכ"ג בשבט [ד'תתקס"ח ליצירה (19 בפברואר 1208)], שכולו עדכונים והערות קצרות בעניינים שונים,⁴³ כותב יהודה לחברו מאיר החזן, המכונה במכתב 'אלשיך בו אלמגד' (שורות 17-19): 'ומבקש אני מחסדיך שתשוב ותשלח למשרתך (=לי) את המכתב שיש בו את המילה שראית במצחף הכתר, והיא "וִיכְתּוּ אֶתְכֶם"⁴⁴ בשעיר עד חרמה', והיא בסוף המחצית הראשונה של פרשת אלה הדברים.⁴⁵ מבקשה

פרנקל שישועה הרופא הוא גיסו של יהודה, ואילו בדיונה על יהודה המלמד (עמ' 143) נזכר ישועה כבן דודו. ואכן, לאחרונה דנו אפרים לב ואמיר מזור בהרחבה באילן היוחסין של משפחת אלעמאני, ולדבריהם ישועה היה גם גיסו של יהודה וגם בן דודו מדרגה שנייה: אבותיהם, שנקראו שניהם בשם אהרון, היו בני דודים. ראו: A. Mazor and E. Lev, 'Dynasties of Jewish Physicians in the Fatimid and

Ayyubid Periods', *Hebrew Union College Annual*, 89 (2018), pp. 221-260, esp. pp. 240-246

TS 12.575 38

ENA 4020.22 39

Moss. IIIa, 10 40. ככל הידוע לי, מכתב זה לא פורסם באופן רשמי.

על שלושת המכתבים שיידונו להלן יש להוסיף את שני אלה: TS 12.299; TS 13 J 27.11 41

על טיב יחסיהם של יהודה המלמד ומאיר החזן ראו: פרנקל (לעיל, הערה 35), עמ' 144-145. 42

TS 13 J 21.25. המכתב פורסם ותורגם אצל פרנקל, שם, עמ' 533-535. 43

הניקוד והטעמים במקור. על פי נוסחנו ראויים לבוא במילה 'ויכתו' דגשים באות יו"ד ובאות כ"ף. 44

45 'פאשתהי מן אנעמאך אן תרגע תנפד לכאדמך אלקעה אלדי פיהא אלכלמה ואבצרתהא פי מצחף אלתאג' והי ויכתו אתכם בשעיר עד חרמה והי אכר נצף פרשת אלה הדברים אלאולאני'. המילים 'פיהא אלכלמה' נכתבו מעל השורה, ומן הצפיפות בין המילים 'אלדי ואבצרתהא' מסתבר שהאות וי"ו בראש המילה 'ואבצרתהא' נוספה בעקבות הוספת מילים אלה. התרגום המוצע כאן מבוסס בעיקרו על תרגומו של פרידמן (לעיל, הערה 35), עמ' 148, הערה 53, בשינויי סגנון קלים. אצל פרנקל (לעיל, הערה 35),

זו עולה, שיהודה ניצל את נגישותו של מאיר החזן למצחף הכתר וביקש ממנו בעבר לבדוק לו את נוסח המילה 'ויכתו' (דברים א, מד).⁴⁶

לא ברור לחלוטין אם בקשתו הנוכחית של יהודה היא לקבל את אותו המסמך שכבר נשלח אליו קודם לכן, או בדיקה מחודשת של המילה במצחף הכתר. כך או כך, מתבקש לבחון מה רצה יהודה לברר בנוגע למילה המדוברת. גויטיין העיר שהטעם דרגא, המופיע במכתב תחת המילה 'ויכתו', שונה מן הנוסח המקובל, שלפיו המילה מוטעמת במרכא, ולפיכך שיער שיהודה ביקש לבדוק כיצד מוטעמת המילה בכתר.⁴⁷ הטעם דרגא במיקום זה אכן מפתיע, שכן הוא מנוגד לכלל השיטתי שלפיו דרגא ישמש משרתו של תביר רק אם בין שתי ההברות המוטעמות בשתי המילים יש לכל הפחות הברה וחטף או שווא נע.⁴⁸ במקרה שלפנינו, שבו מפרידה בין שתי ההברות המוטעמות רק הברה אחת ('אָתְּ-'), יבוא מרכא, כנהוג בכל כתבי היד המדויקים. יהודה המלמד אמנם ציין את הטעם דרגא, אך הוא סימן גם את התביר במילה 'אתכם' ואף את סימן ה'רפה' מעל האות תי"ו במילה זו. עיון מעמיק יותר מעלה שהבדיקה עסקה בנושא אחר, וכי סימון הדרגא הוא טעות של יהודה המלמד ותו לא. יש לשים לב שיהודה טרח וסימן גם את הגעיה שבראש המילה 'ויכתו', ויוסף עופר⁴⁹ סובר שגעיה זו היא שעמדה במוקד הבירור בכתר.

מילה זו מופיעה ב'כתאב אלכלף' ('ספר החילופים שבין בן אשר ובן נפתלי') כ'מילה זרה, שאין בה חילוף בין המדקדקים הנזכרים, והיא "יכתו אתכם בשעיר" - בגעיה'.⁵⁰ מישאל בן עוזיאל, מחבר 'ספר החילופים', מעיד ששני המדקדקים מסכימים

עמ' 534, התרגום הוא 'ואחפש אותה במצחף ה"כתר"', אך הכתר שכן בפסטאט, עירו של החזן מאיר בן יכין, ולא באלכסנדריה - עירו של יהודה המלמד, ולכן יהודה לא יכול היה לעיין בו בעצמו.

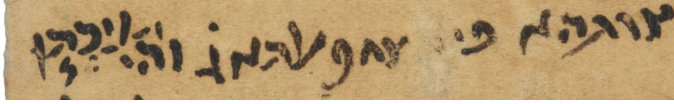
46 על סמך הניסוח 'המילה שראית במצחף הכתר' ניתן היה לכאורה להעלות על הדעת שהיוזמה המקורית לבדיקת המילה הייתה של מאיר החזן, ורק לאחר מכן הוא עדכן את יהודה בממצאיו. ואולם, מכיוון שיהודה נותן למאיר מראה מקום מדויק ('והיא בסוף המחצית הראשונה של פרשת אלה הדברים'), מסתבר יותר שיהודה הוא שזיז את הבדיקה.

47 ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם: מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב, עמ' קב; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 2: *The Community*, Berkeley 1971, pp. 220, 568 n. 6

48 'י ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 168. לכלל זה חריגים מעטים. ראו מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב, עמ' 92.

49 בשיחה בעל-פה. אני מודה לו על הצעה זו.

50 'כלמה גריבה וזא הי כלף בין אלמעלמין אלמדכורין והי יכתו אתכם בשעיר בגעיה' (ספר החילופים, מהדורת א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה, עמ' כ). מעניינת העובדה שהתיאור כאן מוצג באותה הלשון שבמכתבו של יהודה המלמד: 'והי ויכתו אתכם בשעיר'. בנוסח ספר החילופים, כ"י סנקט פטרבורג. Evr. II C 150, הציטוט זהה לחלוטין ללשונו של יהודה המלמד: 'והי ויכתו אתכם בשעיר עד חרמה'. אין לשלול את האפשרות שיהודה המלמד הכיר את 'ספר החילופים', ואולי אף היה מודע להערה הכתובה

**'מצחף אלתאג' והמילה 'ויכתו' במכתב הראשון של יהודה המלמד
(T-S 13 J 21.25; מתוך אתר פרידברג לחקר הגניזה)**

שבמילה זו יש געיה (בניגוד לדעת בעלי מסורה אחרים), ומכנה אותה 'מילה זרה' (= 'כלמה גריבה'). מסתבר שכוונתו היא לכך שהגעיה במילה זו חורגת מכללי הגעיות: מדובר במילה ב'מבנה סדיר משובח' (במשקל 'מְתִקְטָלִים'); במילה שכזו תבוא געיה אם היא מוטעמת בטעם מפסיק, ואילו אם היא מוטעמת בטעם מחבר – לא תבוא בה געיה. כלל זה תקף בכתשעים אחוזים מהמקומות במקרא, והמקרים היוצאים מן הכלל הם, על פי ייבין, 'אחד הנושאים העיקריים של חילופי ב"א וב"נ (=בן אשר ובן נפתלי)'.⁵¹

המילה 'ויכתו' מוטעמת בטעם מחבר ולפיכך לא הייתה ראויה לבוא בה געיה על פי הכלל הנזכר, ומסתבר שעובדה זו הובילה את יהודה המלמד לברר את הטעמת המילה בכתר. השערה זו מקבלת חיזוק ממכתב נוסף שכתב יהודה המלמד לחברו החזן, מספר חודשים לאחר מכן, בט"ו בסיון [ד'תת]קס"ח ליצירה (8 ביוני 1208).⁵² רובו של המכתב הוא המלצה על משה בן כליפה, עיוור עני שבידיו מסר יהודה את המכתב, והוא מבקש ממאיר החזן הפסטאטי שיעזור לו ככל שיוכל. לפני כן מובאת

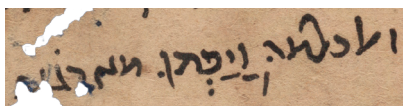
שם על כך שהמילה 'ויכתו' חריגה ('כלמה גריבה'), ולפיכך ביקש לברר אם נוסח הכתר – שנחשב לנוסח בר סמכא בתקופתו, במיוחד לאחר פרסום דברי הרמב"ם בהלכות ספר תורה – הוא כהסכמת בן אשר ובן נפתלי, או שמא ללא געיה, בהתאם לכללי הגעיות הרגילים. עם זאת, ייתכן בהחלט שהשאלה נבעה ממחלוקת שהתגלעה בבית הכנסת במהלך קריאת מילה זו בתורה. יש לציין שגם בין כתבי היד המדויקים שבידינו יש הבדל בסוגיה זו. מ' ברויאר (בתוך: א' מירסקי, ספר דברים [דעת מקרא], ירושלים תשס"א, עמ' 46) מציין שהמילה מוטעמת בגעיה בכ"י לנינגרד המפורסם ובכ"י ששון 1053, אך ללא געיה בכ"י הספרייה הלאומית Heb. 4°5702 (ששון 507 לשעבר).

51 ראו: ייבין (לעיל, הערה 48), עמ' 212-213.

52 TS 16.287. לאחר שחתם יהודה המלמד את מכתבו וכתב תאריך, הוסיף לו ב"ו בסיון (יומיים לאחר מכן) קטע נוסף. מכתב זה פרסם אשתור בשנת תש"ל (א' שטראוס אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ג, ירושלים תש"ל, עמ' 101-105), אך הוא לא עמד על הזיקה בינו ובין המכתב הקודם. אשתור תארך את המכתב בטעות לשנת 1408 (העיר על כך ש"ד גויטיין, 'כתבי גניזה מן התקופה הממלוכית', תרביץ, מא [תשל"ב], עמ' 59-81, ושם, עמ' 68). בפרסום אחר של אשתור, השנה קס"ח הובנה בטעות כתאריך למניין שטרות, ולכן הוצע שם התאריך 1257 (א' אשתור, 'קווים לדמותה של הקהילה היהודית במצרים בימי הביניים', ציון, ל [תשכ"ה], עמ' 128-157, ושם, עמ' 148, הערה 330), אך הקיצור ליצ[ירה] מופיע במכתב במפורש לצד השנה.

ההערה הבאה: 'וּיִפְתָּו' – לא שבה והגיעה אלי ידיעה לגביה, אחרי שהבטחת לי במכתבך הקודם; ו[הרי] אתה תמיד נדיב ועושה חסד!⁵³

במכתב זה, בניגוד לקודמו, המילה 'ויכתו' אינה מוטעמת בדרגא, אך את הגעיה טרח יהודה לסמן. הגעיה היא אפוא העניין שאותו ביקש לברר במצחף הכתר.⁵⁴ מסתבר שלאחר מכתבו הקודם של יהודה המלמד שלח לו מאיר החזן תשובה ובה הבטחה לשלוח לו את המילה, כמבוקש; אך לאחר מספר חודשים לא הגיע דבר, ויהודה מזכיר לו שוב את בקשתו.

המילה 'ויכתו' במכתב השני של יהודה המלמד
(מתוך אתר פרידברג לחקר הגניזה; T-S 16.287)

אם כן, בשנת 1208 התעניין יהודה המלמד בגעיה החריגה שבמילה 'ויכתו' שבספר דברים. התעניינותו הייתה רבה, שכן בתחילה הטריח את חברו לבדוק אותה בכתר (במכתב קודם שאינו לפנינו), לאחר מכן ביקש ממנו לשלוח לו את המסמך שוב (במכתב הראשון שנזכר כאן, מכ"ג בשבט), וגם חודשים אחר כך עדיין לא התייאש והמשיך לדחוק בחברו לשלוח לו אותה (במכתב השני, מט"ז בסיון). יש להניח שהתעניינותו של יהודה המלמד בדקדוק, במסורה ואף בכללי הגעיות לא הצטמצמה למקרה הזה שעדויות לגביו שרדו בידינו. מניתוח שאלתו נראה שהתעניין בכללי

53 'ואלכלמה וּיִפְתָּו' מא רג[ע] וצלני להא כבר בעד אן אועדתני פי כתאבך אלמתקדם לא זלת מנעם מתפצל אבדא'. אשתור (שטראוס אשתור, שם, עמ' 101, שורות 16-18 במכתב) קרא בטעות 'ויפתן' במקום 'ויכתו', ושיער מן ההקשר שמדובר בשם אישה. בביקורתו של גויטיין על ספרו של אשתור (שם, עמ' 68) הוא עמד על הזיקה שבין שני המכתבים, וציין שבמקום המילה 'ויפתן' יש למעשה לקרוא: 'ויכתו' (הניקוד והגעיה במקור). המילים שלאחר מילה זו הן בוודאות רבה 'מא רגע'. אשתור (שם, עמ' 103), שקרא 'מא רגע...', תרגם 'מה שקוית', מן השורש רג'ו (رجو); ראו: 'י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו, עמ' 242; מ"ע פרידמן, מילון הערבית-היהודית מימי הביניים: לתעודות הגניזה של ספר הודו ולטקסטים אחרים, ירושלים תשע"ו, עמ' 842-843. גויטיין (שם, עמ' 68) מציע את הקריאה 'אלכלמה ויכתו מא רגע', אך מעיין בתצלום לא נראה שהמילה האחרונה הסתיימה בת"ו. אני מציע (בעקבות ד"ר חנוך גמליאל, בהתכתבות אישית) לזהות את רגע' כפועל-עזר לפועל 'וצלני' (=לא שבה והגיעה...).

54 אף שגויטיין ציין את הזיקה בין שני המכתבים, הוא לא עמד על כך שבמכתב השני הופיעה רק הגעיה ולא הטעם, ובמאמר הביקורת שנזכר לעיל (גויטיין [לעיל, הערה 52], עמ' 68) הוא חזר על דעתו ששאלתו של יהודה המלמד הייתה 'באיזה טעם מטעמי המקרא יש לקרוא את המילה "ויכתו"'.⁵⁴

המסורה עד לדקדוקי הגעיות, ושמה אף הכיר את 'ספר החילופים' של מישאל בן עוזיאל ונהג לעיין בו.⁵⁵ קשה לקבוע אם היה יהודה המלמד חריג בידיעותיו אלה בקהילות היהודיות במצרים, או שמה מכמני המסורה והדקדוק היו נחלת חוג רחב באותם הימים.⁵⁶

בקשתו של יהודה המלמד מחברו החזן אינה מלמדת בהכרח שכל אדם בפסטאט היה יכול לעיין בכתר, וכל הרוצה יבוא ויבדוק בו דבר. מאיר בן יכין שימש גם גזברו של ר' אברהם בן הרמב"ם, כפי שניתן ללמוד מעשרות מכתבים שבהם ראב"ם מצווה עליו להעביר סכומי כסף לאנשים שונים,⁵⁷ ומסתבר שמתקוק תפקידיו – ובמיוחד היותו חזן בית הכנסת – הייתה לו גישה חופשית למצחף החשוב. אף על פי כן, בהמשך תוצגנה ראיות שעשויות לתמוך באפשרות שלפיה הכתר היה זמין לקהל מעיינים רחב למדי בתקופה זו.⁵⁸

2. יהודה המלמד מברר בכתר עניין נוסף

שמונה שנים לאחר המכתבים על 'זיכרתו' שלח יהודה המלמד למאיר החזן בפסטאט בקשת בירור נוספת. במכתב מ"ד באייר [א'ת]קכ"ז לשטרות⁵⁹ (11 במאי 1216) תיאר יהודה בפני חברו באריכות את צרותיו: צדוק החזן, דודו, ביקש לדאוג למשרה ציבורית לבנו הצעיר לימים, מפצל, והדבר הוביל לתקרית ציבורית שהשפיעה לרעה על כל יהודי אלכסנדריה ('באופן כללי, אין בעיר אדם אחד בטוב, לא מבין המנהיגים ולא מבין הזקנים ולא מפשרטי העם שבה'),⁶⁰ ובין השאר גם על יהודה עצמו. לקראת סופו

55 חיזוק נוסף לכך מגיע ממכתב נוסף של יהודה המלמד שנידון בסמוך, ובו ביקש יהודה מחברו לבדוק דבר-מה במצחף הכתר, ואם לא – אז במצחף של בן נפתלי. וראו להלן.

56 על מידת אוריינותם של יהודים בדקדוק בתקופה הנדונה ראו למשל: אלוני (לעיל, הערה 34), עמ' 5. על הוראת המסורה בתקופה זו ראו: גויטיין, סדרי חינוך (לעיל, הערה 47), עמ' נד-נה, קנא-קנג.

57 TS K 25.240.11–38, 40–56. ראו גם: גויטיין, חברה, ב (לעיל, הערה 47), עמ' 420–421; M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976, pp. 416–422

58 ייתכן שניתן היה לעיין בכתר באופן דומה כבר בעת שהיה בירושלים, למרות תנאי ההקדשה המחמירים שנכתבו בתחילתו (ראו עליהם להלן); אך אין בידינו ידיעות ברורות על כך.

59 מהשוואת עשרת המכתבים המתוארכים פרי עטו של יהודה המלמד הידועים לי עולה תופעה מעניינת: עד שנת 1213 נהג יהודה באופן שיטתי לרשום את השנה **ליצירה**, ואילו משנת 1214 ואילך הוא שינה את שיטתו, ורשם תמיד את השנה **למניין שטרות**. לא ברורה הסיבה לשינוי המנהג באמצע חייו.

60 TS 10 J 25.3, ע"ב, שורות 5–7: 'פיהא עלי אלגמלה מא פי אלבלד אחד פי עאפיה לא מקדמיהא ולא שיוכהא ולא אלעאמה אלדי פיהא'. פרנקל (לעיל, הערה 35), עמ' 484, תרגמה 'באופן כללי אין בעיר אדם אחד בריא...'; ולדבריה יהודה מספר על אודות מחלה שפשתה בעיר (שם, עמ' 149). ואולם, מן ההקשר ומן הרצף הפנימי של המכתב נראה שהכוונה היא להשפעותיה של התקרית הציבורית על אנשי העיר, מקטנם ועד גדולם: 'אכן כל מה שפעלו התהפך עליהם... וכעת תראה מה קרה בעניין: באופן כללי, אין בעיר אדם אחד...'

של המכתב הוסיף יהודה בקשה הנוגעת לכתר, שתידון להלן. המכתב, שפרסמה מרים פרנקל,⁶¹ קשה לפענוח במקומות רבים (במיוחד בעמוד ב ובשורות הכתובות בשולי העמודים), והדבר מקשה מאוד על הבנת המאורעות המתוארים; ואולם התצלומים באתר פרויקט פרידברג מאפשרים כיום לפענח מילים שטרם פוענחו בעבר. מן הפועל הפותח את ההערה על אודות הכתר נשתמר רק חלקן העליון של האותיות, אך בעקבות הצעתו של מ"ע פרידמן⁶² שוחזר כאן הפועל 'ותבצר'. שרידי האותיות מתאימים למילה זו באופן ניכר, ובמכתבו הראשון של יהודה המלמד הוא עשה שימוש בשורש זה בהקשר דומה ('המילה שראית במצחף הכתר' = 'אלכלמה **ואבצרתהא** פי מצחף אלתאג'). תרגום המשפט גם הוא מיוסד על הצעתו של פרידמן:

19 ו[תבצר] לי ותעיין בשבילי
20 מצחף אלתאג מן כתבה ונקטה⁶³ בן במצחף הכתר בכתיבתו ובניקודו
אשר ואלא אבן⁶⁴ נפתלי מן כל בד. של בן אשר, ואם לא - אבן נפתלי,
במהירות האפשרית.⁶⁵

על פי השחזור המוצע, יהודה ביקש ממאיר החזן לעיין שוב בכתר. תוכן השאלה אינו מפורש ויש להניח שהוא כבר נתפרש במכתב קודם ששלח אליו. ניסוח השאלה מאשר שיהודה המלמד הכיר את ייחוסו של הכתר לבן אשר. עם זאת, מהמילים 'בכתיבתו ובניקודו של בן אשר' משתמע שהוא לא הבחין בין הסופר שכתב את הכתר ובין מנקדו, וחשב שבן אשר עשה את שתי המלאכות גם יחד.⁶⁶ הדבר מנוגד לידוע לנו מכתובת ההקדשה הארוכה מן המאה האחת עשרה שהייתה רשומה בכתר, שבה מפורש שהסופר הוא שלמה בן בויאעא ואהרן בן אשר הוא הנקדן והמסרן ('ונקד

61 פרנקל, שם, עמ' 480-485, תעודה 57.

62 בהתכתבות אישית.

63 המילה 'ונקטה', שלא פוענחה אצל פרנקל, זוהתה בידי עודד זינגר, ואני מודה לו על כך.

64 ייתכן לקרוא בכתב היד גם 'אלאא בן'. את הקריאה 'אלאא אבן' העלה מ"ע פרידמן (בהתכתבות אישית).

65 על תרגום 'מן כל בד' במשמעות זו ראו: פרידמן (לעיל, הערה 53), עמ' 38.

66 לעיל הועלתה ההשערה שיהודה המלמד הכיר את 'ספר החילופים' למישאל בן עוזיאל, ושבקשת הברור בנוגע ל'ויכתו' נבעה מכך שמדובר בהסכמה של בן אשר ובן נפתלי על געיה חריגה. מן המכתב הנוכחי אנו למדים שהוא ידע שהכתר הוא יצירתו של אחד משני המדקדים הטברנים (ורק התלבט מי מהם). ייתכן שהדברים קשורים זה בזה: שמא יהודה שלח לברר את נוסח המילה החריגה בכתר דווקא, משום שביקש לאמת את הסכמתם של שני המדקדים עליה, וידע שמצחף הכתר מכיל את הנוסח המדויק של בן אשר או לכל הפחות של בן נפתלי.

ומסר אותו באר הטיב המלמד הגדול... מר רב אהרן בן מר רב אשר'.⁶⁷ זאת ועוד, ב'משנה תורה' – שפורסם עשורים מעטים לפני תקופתם של מכתבי יהודה המלמד – ציין הרמב"ם בהלכות ספר תורה שהספר שעליו סמך הוא הספר 'שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה...!'

סוגיה סבוכה יותר היא שאלת הופעתו של בן נפתלי בדבריו של יהודה המלמד. מבחינה תחבירית ניתן להבין את בקשתו של יהודה המלמד בשתי דרכים: (א) ותעיין בשבילי במצחף הכתר בכתיבתו ובניקודו של בן אשר, ואם לא – אזי במצחף הכתר **בכתיבתו ובניקודו** של אבן נפתלי, במהירות האפשרית; (ב) ותעיין בשבילי במצחף הכתר בכתיבתו ובניקודו של בן אשר, ואם לא – אזי **במצחף אחר**, של אבן נפתלי, במהירות האפשרית.

מן האפשרות הראשונה עולה שהיו בבית הכנסת של הירושלמים שני מצחפים שכוננו 'מצחף אלתאג', אחד של בן אשר ואחד של בן נפתלי, אך אין זה מסתבר. ראשית, ברשימת המלאי של בית הכנסת שנידונה לעיל נמנה רק מצחף אחד המכונה כך. הרשימה אמנם קדמה למכתב המדובר כאן בשלושים שנה, אך יש להניח שהיא משקפת במידה רבה גם את זמנו של המכתב. כפי ששורחב בהמשך, ברוב המקורות הנדונים במאמר כינו הכותבים את כתב היד 'מצחף אלתאג', ולא מצאו לנכון להבהיר באיזה מן המצחפים מדובר, והדבר מחזק את ההנחה שלפחות בפסטאט היה רק כתב יד אחד בשם זה. בהיעדר ראיה נגדית, יש להניח שהמצחף של בן נפתלי – בדומה לכל המצחפים הנוספים המוכרים לנו מבית הכנסת הזה – לא זכה לכינוי משל עצמו.

ה. רשימות ר' יוסף ראש הסדר

ר' יוסף ראש הסדר הוא מן הדמויות הידועות כיום רק מתוך תעודות הגניזה, אך מן הנתונים הרבים שנתגלו ניתן ללמוד רבות על תולדות חייו ועל מפעלו הספרותי.⁶⁸ למעלה משלוש מאות קטעים של כתבי ר' יוסף נמצאו בגניזה.⁶⁹ מתוכם אנו למדים שמוצאו מבבל ושהוא למד שם בישיבה בבגדאד אצל ר' שמואל בן עלי. הוא היגר למצרים בתקופתו של הרמב"ם והיה פעיל גם בימי ר' אברהם בן הרמב"ם. בידינו

67 ראו: עופר (לעיל, הערה 6), עמ' 287.

68 המחקר המקיף ביותר על דמותו של ר' יוסף נכתב בידי ליפא גינת בעבודת הדוקטור שלו, אך הוא נפטר בטרם סיים את המלאכה, ולאחר מכן פרסמה משפחתו את המחקר כספר (ל' גינת, רבי יוסף ראש הסדר: זרקור אל הרב שנשכח ואל חיבוריו הנחשפים בגניזה הקהירית, [חמ"ד] 2018). הסקירה הקצרה להלן מבוססת על דבריו. ביבליוגרפיה מקיפה על אודות ר' יוסף ראש הסדר ניתן למצוא בספר זה.

69 גינת, שם, עמ' 27.

מסמכים מתוארכים מן השנים 1196-1211 המעידים על ישיבתו באלכסנדריה ולאחר מכן בפסטאט. אם כן, הוא היה בן זמנם ומקומם של יהודה המלמד ומאיר החזן. הוא הכיר את ספר 'משנה תורה' והזכיר אותו ברשימותיו מספר פעמים, ואף התכוון להעתיקו.⁷⁰ הוא היה סופר פורה ביותר שכתב (או לפחות החל לכתוב) ספרים רבים, ובהם פירושים למקרא,⁷¹ למשנה ולתלמוד, ועוד, ולצד יצירתו הספרותית הוא התפרנס גם מהעסקת ספרים.

בידינו קטעי גניזה רבים שבהם כתב ר' יוסף לעצמו רשימות שונות: ספרים שבכוונתו להעתיק ומפרט טכני של ספרים אלו (מספר הכרכים, סוג הנייר, סוג הכתב, מחיר, ועוד); מבנה של ספרים שברצונו לכתוב ונוסחים של פתיחות לספרים אלו; רשימות של ספרים שהגדיר כספרי יסוד; ועוד. את הרשימות הללו רשם בתפזורת בגיליונות של דפים, בכל מקום פנוי שמצא, באותיות קטנות וצפופות ובכתיבה רבת כיוונים – דבר המקשה מאוד על פענוח הטקסט וסדר כתיבתו. שמונה עשרה רשימות ספרים מעין אלה פורסמו בספרו של אלוני 'הספרייה היהודית בימי הביניים' (רשימות 97-114).⁷² להלן יידונו שני קטעי גניזה: האחד מכיל התייחסות מפורשת לכתר ארם צובה והאחר יכול להיות קשור גם הוא לכתר אך אין הדבר יוצא מגדר השערה.

1. ר' יוסף ראש הסדר מבקש לכתוב תורה מתוך מצחף הכתר

ברשימה 99 בספרו של אלוני, בין רשימות ספרים שונות שנכתבו בגיליון, הובאה הערה על הכתר בין שתי הערות בעלות תוכן דומה. וזה לשונן בתרגומו לעברית של אלוני:

36 החלטתי להעתיק, אם ירצה השם, את משנה תורה מכתב ידו של המחבר. שנים עשר כרכים בתבנית רבע הנייר הבגדאדי משורטט ארבעים שורות.

70 TS C2.146a; TS K6.170b. ראו: גינת, שם, עמ' 59. בקטע TS NS 100.21, ע"ב, מתייחס ר' יוסף להלכות תפילין, מזוזה וספר תורה לרמב"ם, וקובל על כך שהלכות ציצית לא נכללו אף הן בחטיבה זו, בניגוד לשיטת המשנה במנחות ג, ז.

71 בקשר לכך מצאתי לנכון להעיר, ביחס לרשימה 111 אצל אלוני (לעיל, הערה 23), עמ' 414, שמספרה A.E. Franklin, *This*: הוא פירש רשימה זו כ'תכניות לכתובת ספר היסטוריה' (כך גם: A.E. Franklin, *Noble House: Jewish Descendants of King David in the Medieval Islamic East*, Philadelphia 2013, p. 'an unidentified historiographical work': 66), אך למעשה מדובר בתיאור מבנה הפנימי של ספר דברי הימים. ניתן לזהות שנושאי הפרקים המפורטים ברשימה הם על סדר נושאי של ספר דברי הימים (מאדם עד נח; בני נח; מנח עד אברהם; וכך הלאה). הרשימה ממשיכה את הפתיחה ל'תפסיר ספר דברי הימים' (המילה 'ספר' נוספה מעל השורה), שנכתבה בצידו השני של הדף, שלקראת סופו החל ר' יוסף ראש הסדר לפרט את חלקיו של ספר דברי הימים: 'והו פי נפסה ינקסם אלי ארבעה ועשרון קסמא...' (= 'והוא בעצמו נחלק לארבעה ועשרים חלקים...').

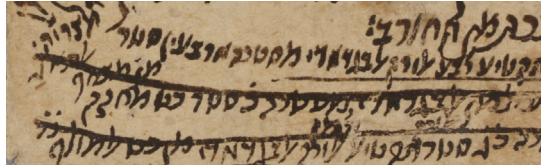
72 אלוני, שם, עמ' 333-434.

37 ספר הכתר

38 מתוך מצחף.

39 החלטתי להעתיק, אם ירצה השם, את המשנה בכרך אחד, בתבנית של שמינית הנייר הבגדאדי משורטט עשרים שורות כתיבה מרובעת.⁷³

ההערה 'ספר הכתר מתוך מצחף' ('אלתאג מן מצחף') נראית תמוהה. ראשית, שלא כמנהגו ברשימות הסמוכות, ר' יוסף אינו מוסיף מפרט טכני - מספר השורות, סוג הנייר, וכדומה. שנית, מנוסחה הנוכחי של ההערה ניתן לשער שר' יוסף מתכוון להעתיק את הכתר ('מצחף אלתאג'). אם כן, מה ראה לציין 'מתוך מצחף' (= 'מצחף')? וכי מניין יעתיק ר' יוסף את הכתר אם לא ממצחף הכתר?⁷⁴

אזכורו של הכתר ברשימת ר' יוסף ראש הסדר
(T-S K6.170; מתוך אתר פרידברג לחקר הגניזה)

מתוך עיון מחודש בתצלום ניתן לראות ששתי השורות המדוברות כתובות מעל סוף השורה שלאחריהן, ונראה שנועדו להמשיך אותה. תופעה זו של השלמת מילה אחת או יותר בפניה השמאלית העליונה של השורה היא תופעה ידועה ומוכרת בכתבים מן הגניזה;⁷⁵ במקרה שלפנינו הוסיף ר' יוסף את המילים 'מן מצחף' בפניה, ובפניה השמאלית העליונה של התוספת הוסיף גם את המילה 'אלתאג'. מדובר אפוא בהמשך של שורה 39, ויש לקרוא, כהצעתו של פרידמן: 'מן מצחף אלתאג' (= 'ממצחף

73 'פי עזמי אן שא אללה אכתב אחיבור מן כט אלמולף יב מגלדין תקטיע רבע אלורק אלבגדאדי מסטרה ארבעין סטר. אלתאג מן מצחף. פי עזמי אן שא אללה אכתב אלמשנה מגלד ואחד תקטיע תמן אלורק אלבגדאדי מסטרה כ סטר כט מחקק' (TS K6.170; אלוני, שם, עמ' 359-360).

74 על כך יש להוסיף, שברוב קטעי הגניזה שבהם נזכר הכתר הוא מכונה 'מצחף אלתאג', ולא רק 'אלתאג'. נתון זה עשוי אף הוא לחזק את טענתי בסמוך, שיש לקרוא את שתי השורות אצל ר' יוסף בסדר הפוך: 'מן מצחף אלתאג'.

75 מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-היד בציוני תאריך עד שנת 1540, גרסת אינטרנט 0.11, תשע"ט, עמ' 346. ניתן למצוא תופעה זו, דרך משל, במכתבו של יהודה המלמד.

הכתר).⁷⁶ ניתן להביא לכך ראיה נוספת: במקומות רבים ברשימותיו מחק ר' יוסף פריטים מסוימים משום שסיים את משימת כתיבתם, או שמא משום שהתייחס מלהגיע אליהם. ר' יוסף נהג למחוק באמצעות קו אופקי עילי מעל האות או המילה הצריכות להימחק, ולעיתים העביר קולמוס על המילים עצמן.⁷⁷ במקרה שלפנינו מחק ר' יוסף במשיכת קולמוס אחת את שלוש השורות 37-39 (על פי המספור בספרו של אלוני), ומכאן שראה בהן רצף אחד.

על פי הקריאה המוצעת, תכנן ר' יוסף להעתיק ממצחף הכתר את הספר הנזכר בשורה 39. בתרגומו של אלוני פוענחה זהותו של הספר 'אלמשה' (= המשנה), ושמה זיהוי זה הוביל לניתוק השגוי של ההערה על הכתר מן השורה שאותה היא משלימה.⁷⁸ גם כאן, עיון מחודש במקור מעלה שהמילה המדוברת אינה 'אלמשה' כי אם 'אלתורה' (= התורה).⁷⁹ גם מספר השורות המתוכנן לכתיבה - עשרים שורות בעמוד - מאשש קריאה זו, שכן בכל שאר הערותיו, שבהן ציין פעמים רבות את מספר השורות המתוכנן, לא מצינו שציין עשרים שורות כי אם ביחס לספרי מקרא וסידור בלבד.⁸⁰ להלן המשפט המלא ותרגומו בצידו:

פי עזמי אן שא אללה אכתב אלתורה	החלטתי להעתיק, אם ירצה השם, את
מגלד ואחד תקטיע תמן אלורק ⁸¹	התורה בכרך אחד, בתבנית של שמינית
אלבגדאדי מסטרה כ סטר כט מחקק מן	הנייר הבגדאדי משורטט עשרים שורות,
מצחף אלתאג.	כתיבה מרובעת, ממצחף הכתר.

76 פרידמן (לעיל, הערה 53), עמ' 913.

77 גינת (לעיל, הערה 68), עמ' 24.

78 גינת, שם, עמ' 69, הציע לקרוא 'אלאפטארה', אך קריאה זו אינה אפשרית. יש לציין שגינת עמד שם באופן חלקי על האבחנה שהוצגה כאן, והבין שהמילים 'מן מצחף' הן המשך של שורה 39; אך מתרגומו לא ברור באיזה מצחף מדובר: 'החלטתי, א"ה, לכתוב את ספר ההפטרות בכרך אחד... מן הספר'.

79 גם כאן כהצעתו של פרידמן (לעיל, הערה 53), עמ' 913, שגם זיהה את המצחף עם כתר ארם צובה. תודה מיוחדת לגב' אסתר ארנט, שטרחה וצילמה את המילה המדוברת במקורה במיקרוסקופ תחת אור אולטרה סגול, ואישרה קריאה זו.

80 ראו שורות 111, 200. אלוני (לעיל, הערה 34), עמ' 8, מציין את מספר השורות שנהג באותה התקופה ביחס לספרים שונים, וכולל את המשנה יחד עם המקרא (הכולל גם ספרי תורה והפטרות) והסידור; ואולם נראה שדבריו מבוססים על הקריאה המוטעית 'אלמשה'. נראה שמספר השורות שציין ר' יוסף לספרי מקרא וסידור - 20 שורות - שונה מן המקובל בתקופתו. בהמשך מאמרו סקר אלוני בטבלה את הממצא בפועל בקטעי הגניזה מבחינת מספר השורות בעמוד בספרים שונים, והוא מציין ספרי מקרא שנכתבו ב-23-31 שורות - אך לא ספר מקרא אחד שנכתב בעשרים שורות. ניתן לשער שכתובת ספרי מקרא וסידור בעשרים שורות לעמוד הייתה מנהג אישי של ר' יוסף ראש הסדר ולא מנהג סופרים רווח.

81 המילה 'אלורק' נוספה בכתב קטן מתחת לשורה במקום המתאים.

מסתבר שרשימה זו נכתבה לאחר בואו של ר' יוסף לפסטאט, שכן רק בה נפתחה בפניו האפשרות לעשות שימוש בכתר, ואם כן היא מאוחרת לשנת 1200.⁸² הסיבה להחלטתו להעתיק את התורה מן הכתר תידון בהמשך, אך עצם ההחלטה מלמדת שהעתיקת התורה מן הכתר הייתה בגדר האפשר. יש לציין שוב שבכתב ההקדשה של הכתר לקהילה הקראית של ירושלים נכתב: 'ואם יחפץ איש מכל זרע ישראל...'⁸³ לראות בו דברי יתר או חסר או סתור או סדור... יוציאוהו אליו לראות ולהשכיל ולהבין, לא לקרות ולדרוש, וישיבוהו למקומו'. מלשון זו עולה שהכתר נועד להישמר מעין כול, והיו מוציאים אותו רק לבדיקות קצרות, 'וישיבוהו למקומו'. בין אם הדבר בוצע בפועל בירושלים ובין אם לאו, מתוכניתו של ר' יוסף – וכן מקטעי גניזה נוספים שיוצגו בהמשך – נראה שלכל הפחות במצרים ניתן היה לעיין בכתר בקלות רבה יותר, וניתן היה להוציאו לשימוש ממושך, כגון העתקה או הגהה של ספרים.

2. הערה נוספת של ר' יוסף ראש הסדר

מרשימותיו של ר' יוסף ראש הסדר נותרו עשרות רשימות שבהן ביקש להגדיר קבוצה של ספרי יסוד, והוא משייכם לשתי קבוצות: הספרים העיוניים והספרים השימושיים ('אלנסך אלעמליה' ו'אלנסך אלעמליה'). באחת מן הרשימות (TS K 3.1) מנה ר' יוסף ברשימת הספרים השימושיים שבעה עשר כרכים:

19	ואלנסך אלעמליה	הספרים השימושיים:
	אלמקרא מצחף רק כבאר ואיצא	מקרא מצחף קלף גדול ועוד מקרא...
	אלמקרא... ו מצחף רק כבאר תורה	שישה מצחפי קלף גדולים: תורה
	נביאים	נביאים
20	וכתובים תם תורה נביאים וכתובים	וכתובים ושוב תורה נביאים וכתובים.
	וספרין ואפטארה ומגלה גוילים	ושני ספרי תורה והפטרות ומגילה –
	והלכות אלפאסי ג מגלדאת מועד	בגוילים
	ונשים ונזיקין	והלכות הרי"ף בשלושה כרכים –
	וסידור אלפיומי מגלד	מועד ונשים ונזיקין
		וסידור רס"ג – כרך אחד

82 ראו: גינת (לעיל, הערה 68), עמ' 53-56. מן הנתונים שלפנינו קשה לקבוע עד לאילו מרחקים יצא שמעו של 'מצחף אלחאג' באותה התקופה, ולפיכך אין לדעת אם ר' יוסף היה מודע לקיומו של הספר החשוב כבר בבבל, או שמא כשהגיע לאלכסנדריה, ואולי רק כשעבר לפסטאט עצמה.

83 על ההרשאה הן לקראים הן לרבניים לברר ענייני נוסח בכתר ראו: בן-שמאי (לעיל, הערה 6), עמ' 143-144.

21	ואלמשנה מגלד	והמשנה - כרך אחד
	ואלתורה תאג מקדאר לטיף מגלד	והתורה תאג בגודל קטן ⁸⁴ - כרך אחד
	ואלסידור איצא מקדאר לטיף מגלד	והסידור גם בגודל קטן - כרך אחד.
	צארת אלעמליה יז קטעה	כל הספרים השימושיים - שבעה עשר כרכים.

חסד עשה עמנו ר' יוסף והוסיף סיכום מספרי לכל הספרים השימושיים, ובכך ניתן לוודא את התרגום המוצג כאן ולקבוע מה נכלל לדעתו בקבוצה זו. שבעה עשר הכרכים הם:

א.	שתי סדרות של תורה, נביאים וכתובים	= 6 כרכים
ב.	שני ספרי תורה	= 2 כרכים
ג.	ספר הפטרות	= 1 כרך
ד.	מגילה	= 1 כרך
ה.	הלכות הרי"ף	= 3 כרכים
ו.	סידור רס"ג	= 1 כרך
ז.	משנה	= 1 כרך
ח.	התורה תאג בגודל קטן	= 1 כרך
ט.	סידור בגודל קטן	= 1 כרך

משה לביא קובע שהספרים השימושיים הם ספרים שנועדו לעבודת האל, 'הספרים המשמשים במהלך הפעילות הליטורגית בבית הכנסת',⁸⁵ אך אין זה מסתבר שכל שבעה עשר הכרכים הללו נועדו לשמש בבית הכנסת בעת התפילה, כפי שעולה, דרך משל, מהכללת הלכות הרי"ף ברשימה זו. יש להניח שהספרים 'בגודל קטן' הם שנועדו במיוחד לבית הכנסת, ונכתבו בגודל קטן כדי להקל על ניידותם ועל החזקתם במהלך התפילה. בשל כך נמנו כאן שני סידורים, רגיל (ו) וקטן (ט), והמעין ימצא שר' יוסף כולל בספרים השימושיים חמישה ספרי תורה: שני מצחפי קלף גדולים (א), שני ספרי תורה - ככל הנראה כמגילה ולא כמצחף (ב), וכן 'התורה תאג בגודל קטן' (ח).

84 אצל אלוני (לעיל, הערה 23), עמ' 423, תורגם הביטוי 'מקדאר לטיף' במילים 'בגודל יפה', אך משמעותו של מונח זה אינה מובנת. אני העדפתי לתרגם 'בגודל קטן'. ראו: בלאו (לעיל, הערה 53), עמ' 633; פרידמן (לעיל, הערה 53), עמ' 453.

85 מ' לביא, "ספר הגזות יהיה לפי הסדר אחרון": מעמד המדרש והאגדה ברשימות הספרים של ר' יוסף ראש הסדר, הקנון הסמוי מן העין: חקרי קנון וגניזה, בעריכת מ' בן ששון ואחרים, ירושלים תשע"א, עמ' 38-87, ובמיוחד עמ' 42-43.

אם כן, מהו 'התורה תאג'?' אלוני תרגם 'התורה בצורת כתר', אך לא מובן מהי 'צורת כתר'. מכל הנתונים עד כה לא מצינו שהיה בתקופה זו במצרים מצחף מקרא נוסף שכונה 'אלתאג' מלבד כתר ארם צובה,⁸⁶ וכבר ראינו ברשימה הקודמת את רצונו של ר' יוסף ראש הסדר להעתיק את התורה ממנו. זאת ועוד, בכל האזכורים הנוספים של הכתר הוא הופיע תמיד בידוע ('אלתאג'), ואילו כאן מופיע רק 'תאג' ככינוי למצחף קטן של תורה. לאור הצהרתו המפורשת של ר' יוסף על רצונו להעתיק את התורה ממצחף הכתר דווקא, מסתברת ההשערה שגם ברשימה הנוכחית מדובר במצחף תורה שנוסחו תואם לכתר או אף הועתק ממנו, ולפיכך מכנה אותו ר' יוסף 'כתר'. תופעה זו, של ספרים המכונים תאג משום שהם מכילים את הנוסח המדויק של התורה על פי הכתר, ידועה בקרב יהודי תימן בתקופה מאוחרת יותר. אם השערה זו נכונה, הרי לנו התייעוד הקדום ביותר של ספר מעין זה המכונה תאג, ומרתק שר' יוסף ראש הסדר כולל את ה'תורה תאג' בין הספרים השימושיים שעל פי תפיסתו צריך כל אדם שיהיו לו.⁸⁷

ו. שרידי חומשים שהוגהו על פי כתר ארם צובה

שני קטעי הגניזה האחרונים שיידונו כאן שונים מקודמיהם בכך שאינם רק מזכירים את כתר ארם צובה כי אם גם הוגהו על פיו. הראשון הוא גיליון של חומש במדבר שלא פורסם עד כה,⁸⁸ והשני הוא גיליון וחצי מתוך ספר ויקרא.

1. במדבר לה, לד - לו, ג, י-יג

קטע גניזה זה (TS Misc. 24.137.3) הוא גיליון המכיל את סוף ספר במדבר עם ניקוד וטעמים טברניים: שני העמודים הראשונים כוללים את במדבר לה, לד - לו, ג, ושני

86 בנוסף, מאופן השימוש בכינוי 'אלתאג' במקורות השונים ניתן להסיק שלא היה עוד מצחף בשם זה, שכן די היה בכינוי הזה כדי להבהיר לקורא באיזה מצחף מדובר. דיון מסכם בסוגיה זו ראו להלן.

87 אם השערה זו נכונה, יש לציין שדווקא הכרך הזה של התורה צריך להיות - על פי ר' יוסף - בגודל קטן, אולי כדי להתאים להבאתו לבית הכנסת. יש בכך טעם, שכן המקום העיקרי שבו חשוב היה לדעת את הנוסח המדויק הוא בית הכנסת, בקריאת התורה בציבור.

88 הקטע נזכר בקטלוג דיוויס משנת 1978 (M.C. Davis, *Hebrew Bible Manuscripts in the Cambridge Genizah Collections*, 1: *Taylor-Schechter Old Series and Other Genizah Collections in Cambridge B.*) (University Library, Cambridge 1978, p. 306), ולאחרונה הוא הוזכר בקצרה אצל אוטווייט (Outhwaite, 'The Tiberian Tradition in Common Bibles from the Cairo Genizah', *Studies in Semitic Vocalisation and Reading Traditions*, eds. A.D. Hornkohl and G. Khan, Cambridge 2020, pp. 405-466, esp. p. 409, n. 2).

העמודים האחרונים את במדבר לו, י-יג. באמצעו חסרים פסוקים ג-י מפרק לו, קטע שמבחינת אורכו מתאים לגיליון אחד נוסף; מכאן שמקומו של הגיליון שלפנינו בקונטרס היה השני מן המרכז. הטקסט המקראי נכתב בשמונה שורות לעמוד, ובדיו מאכלת (corrosive ink) שחוררה את הדף במספר מקומות והותירה חלקים רבים בלתי ניתנים לקריאה. בסופן של שלוש שורות נמצאו מילויים גרפיים (צורתם צורת א ללא רגלה השמאלית). בדף ב עמוד א שרדה הערת מסורה גדולה המעירה על סדר בנות צלפחד במדבר לו, יא: 'מִתְחַמֵּן בנות צלפחד'.⁸⁹

ייחודו של קטע גניזה זה הוא בהערה שנוספה לו בסופו. בעמוד האחרון, לאחר ההערה המסכמת את סכום פסוקי ספר במדבר, נוספה בכתב אחר ההערה: '[...]ל עלי מצחף אלתאג דבכנסת ירושלמיין דבמצרים זבה'. בקטלוג דייויס הובן בטעות שההערה מציינת שהחומש השתייך לספריית בית הכנסת של הירושלמים,⁹⁰ אך ברור ששמו של בית הכנסת מתייחס למקומו של 'מצחף אלתאג'. ביחס למילה החסרה בתחילת ההערה, היו שהציעו שיש לקרוא '[נק]ל' (=הועתק),⁹¹ אלא שפועל זה זוקק אחריו את מילית היחס 'מן' ולא 'עלי', ועיון בתצלום מלמד שהאות הקודמת לאות למ"ד אינה יכולה להיות קו"ף. למעשה, מדובר כאן בתופעה ידועה של 'קולופון הגהה' ('מקאבלה'), והמילה הראשונה צריכה להיקרא '[קוב]ל'. ידועים לנו מספר קולופונים מעין זה, המתחילים במילים 'קובל עלי...'⁹², שנועדו לציין שהעותק שבו כתובה ההערה הושווה לעותק מוסמך לשם הגהה.⁹³ תרגום ההערה הוא אפוא: 'הושווה למצחף הכתר שבכנסת הירושלמים שבמצרים'.

בכתר ארם צובה כפי שהוא לפנינו כיום חסרה התורה ברובה המוחלט – כמעט

89 יש לציין את ייחודה של הערה זו, המציינת את ראשי התיבות של השמות ברשימת בנות צלפחד: 'מִחְלָה תְּרָצָה וְחִגְלָה וּמְלָכָה וְנִעָה'. באותו המקום בכתבי היד המפורסמים לנינגרד (סנקט פטרבורג, Evr. I B 19a), ששון 1053 לשעבר, המוזאון הבריטי וששון 507 לשעבר ('כתר דמשק'), נמסרה הערת מסורה קטנה: מִתּוּזוּי. הערה זו מתייחסת רק לאות הראשונה, והיא מציינת לסופר ששלושת השמות האחרונים צריכים להיכתב בצירוף וי"ו החיבור. מהערה זו אין הסופר יכול לקבוע את סדר השמות, שכן שלושת השמות האחרונים אינם נרמזים; ואילו בהערה שלפנינו ניתן לדעת את סדר השמות, אך היא יכולה להטעות את הסופר בכתיבת (או אי-כתיבת) וי"ו החיבור.

90 דייויס (לעיל, הערה 87), עמ' 306.

91 ראו: אותווייט (לעיל, הערה 87).

92 ראו למשל: TS Misc. 35.108, p. 14v (בערבית: 'קובל פצח' = הושווה ונכון); סנקט פטרבורג, Evr.-Ar. San Lorenzo Real Bib. Escor G-III-2; MS. Heb. f.57, p. 44b; אוקספורד, בודליאנה, I 1369, p. 183b; p. 127a. ראו גם: M. Serfaty, 'Une Copie Indite du Taj (Lév. 27,20-34): Le Fragment Firkovitch Hebr.', II B 1533; Revue Européenne des Études Hébraïques, 3 (1998), pp. 15-34, esp. pp. 23-35; מסוף ספר ויקרא שיידון בסמוך, שגם בו נכתבה הערה מעין זו. במאגר הנתונים באתר האינטרנט 'ספר-דתא' צוינו כתבי היד שבהם ניתן למצוא מקאבלות.

93 ראו: פרידמן (לעיל, הערה 53), עמ' 766, בערך 'קאבל' (הא (עליהא)).

עד סוף ספר דברים - ולפיכך אין בידינו להשוות ולבחון אם ההגהה בקטע הגניזה הנוכחי הייתה מדויקת. עם זאת, ניתן להשוותו לנוסח התורה המשוחזר של הכתר בהוצאות מודרניות, כגון 'מקראות גדולות הכתר' ו'כתר ירושלים' של האוניברסיטה העברית. אמנם, אין להסיק מסקנות מרחיקות לכת מבדיקת טקסט קצר מעין זה, אך יצוין כי מהשוואה לנוסח המשוחזר עולה שהנוסח אכן מדויק, להוציא הגעיות.⁹⁴ להבדלים בין הנוסח המשוחזר של הכתר ובין הנוסח של קטע הגניזה בענייני געיות אין לייחס משקל רב, שכן נטושה מחלוקת בין חוקרי המסורה אם יש דרך לשחזר את הגעיות הקלות על פי שיטת בן אשר כלל ועיקר. מרדכי ברויאר סבר שאין בידינו דרך כזו, ומנחם כהן קבע כללי שחזור גם לגעיות הקלות, אם כי ללא ודאות מוחלטת.⁹⁵ מהשוואת נוסח הכתר שבמהדורת כהן (בתוכנת 'מקראות גדולות הכתר') לנוסח הקטע שלפנינו עולה, שבשלוש מילים בפרק לו שבהן סומנה געיה במהדורה המשוחזרת, אין געיה בנוסח שבגניזה: 'ואדני' ללא געיה בוי"ו (2); 'ביהוה' ככל הנראה ללא געיה בבי"ת (2); 'בערב' ללא געיה בעי"ן (13). ממצא זה אינו מעיד בהכרח שהטעות היא בנוסח המשוחזר, שכן ייתכן שהמגיה לא היה מקצועי או שכלל לא התייחס לגעיות בהגהתו. כך או כך, עניין לנו כאן בחומש שיש עדות על כך שהוגה מן הכתר, וראוי לצרף את עדותו בענייני הנוסח לממצאים נוספים בנושא, אם ימצאו כאלה.

אמנם קטע זה אינו נושא עליו תאריך, אך מן ההערה שנוספה בסופו ברור שההגהה נעשתה בתקופה שבה שכן הכתר במצרים, בבית הכנסת של הירושלמים.

2. ויקרא כז, כ-לד

למעט הערת המסורה בכ"י ששון 1053, קטע זה (סנקט פטרבורג, Evr. II B 1533) הוא היחיד מבין הקטעים הנדונים במחקר הנוכחי שלא נמצא בגניזה הקהירית של בית הכנסת בן עזרא אלא באוסף השני של פירקוביץ; עם זאת, מסתבר בהחלט שמוצאו מגניזה מן הגניזות שעברו תחת ידו של אברהם פירקוביץ.⁹⁶ הקטע מכיל את

94 במקום אחד (לו, יב) נכתב דגש בבי"ת של 'בן-יוסף', אך לאחר מכן נמחק ונכתב סימן רפה מעל האות. רושמו של הדגש עדיין ניכר. עם זאת, לא נראה שמדובר בתיקון של המגיה, שכן אין סימני גירוד ניכרים. אני משער שהסופר שם לב לטעותו עוד כשהדיו הייתה לחה, ומחק את הדגש מייד (תוך שהוא מותיר רושם קל).

95 ראו: מ' ברויאר, 'מהדורה חדשה של מקראות גדולות', עמודים, מא (תשנ"ג), עמ' 72-77; מ' כהן (עורך), מלכים א-ב (מקראות גדולות הכתר), רמת גן תשנ"ה, בסוף הכרך, במספור נפרד (עמ' 1-26*), 'על שיטתו של בן-אשר בסימון הגעיות ושיחזור החלקים החסרים ב"כתר"', וביבליוגרפיה שם.

96 על מנהגו של פירקוביץ' לאסוף כתבי יד מגניזות שונות ראו: ז' אלקין ומ' בן ששון, 'אברהם פירקוביץ'

שלושת עמודיו האחרונים של חומש ויקרא (כז, כ-לד) עם ניקוד וטעמים טברניים, בשתיים עשרה שורות לעמוד. גם בו נעשה שימוש במילויים גרפיים לצורך יישור השורות. בסוף הספר, ממש כבקטע הגניזה שנידון לעיל, מובאת הערה על סכום פסוקי הספר,⁹⁷ ולאחריה בכתב יד שונה נכתב קולופון של המגיה: 'קובל עלי אלתאג' (=הוגה על פי הכתר).

את קטע הגניזה הזה פרסם מישל צרפתי במאמר בצרפתית משנת 1998. צרפתי מציין שהתייעץ עם מומחי המכון לפלאוגרפיה עברית בספרייה הלאומית בירושלים והם תארכו את הטקסט המקראי לסוף המאה העשירית-תחילת המאה האחת עשרה. את ההערה על סכום הפסוקים ואת קולופון המגיה הם תארכו למאה השלוש עשרה או הארבע עשרה.⁹⁸ לאור מכלול הנתונים שהוצגו במאמר זה, יש להניח שגם כתב היד הזה הוגה על פי הכתר בעת שהיה במצרים.

גם בקטע הזה השוויתי את נוסח המקרא לנוסח המשוחזר של כתר ארם צובה (ראו לעיל). הפעם נמצאו שתי חריגות בעלות משמעות שאינן נוגעות לגעיות: בכתב היד, במילה 'הַחֶרֶם' שבפסוק כא, יש דגש באות ח"ת (!), ולפני פסוק כו ('אך בכור...')

97 וגניזות קהיר: בעקבות עיון בארכיונו האישי, פעמים, 90 (תשס"ב), עמ' 51-95. לשון ההערה: 'סכום הפסוקים שלספר שמונה מאות תשעה וחמשים טנף'. המילים 'תשעה וחמשים' כתובות בכתב שונה מן המילים שלפניהן (השוו את האותיות שי"ן, מ"ם, מ"ם סופית, וי"ו), ומסתבר שהסכום תוקן. אני משער שכאשר יהיו בנמצא תצלומים ברזולוציה גבוהה, ניתן יהיה לראות את עקבות התיקון באופן בולט. בסימן הזיכרון טנף משמשת ה־ף כייצוג של המספר 800, ולא כקיצור של המילה 'פסוקים' (בניגוד לדעת צרפתי [לעיל, הערה 91], עמ' 26, הערה 6. כפועל יוצא מהשערתו זו, ציין צרפתי שסכום המאות אינו נזכר בסימן זיכרון זה). על פי שיטה גימטרית זו, האותיות הסופיות כמנפ"ץ ממשיכות את רצף המאות שלאחר האות תי"ו (=400), ומייצגות את המספרים 500 עד 900. ראה לכך שהאות היא סופית בכוונה תחילה ניתן למצוא באופן שבו היא מופיעה בסכום הפסוקים בכ"י המוזאון הבריטי: פנט. שימוש דומה בשיטה זו ניתן למצוא בהערת מסורה גדולה בכ"י ששון 1053, עמ' 305: 'שמואל וְתָהִי ׀ פְּשִׁיט ׀ אֵיֶשׁ ׀ פְּשִׁיט'. הערה זו מצביעה על ההבדל במספרים שבמפקד דוד בשתי גרסאות הסיפור - בשמואל ובדברי הימים. בשמואל ב' כד, ט, נכתב 'וְשָׂרָאֵל שְׂמֹנֶה מֵאוֹת אֶלְף אֵיֶשׁ חֵיל... וְאֵיֶשׁ הַמֶּשׁ מֵאוֹת אֶלְף אֵיֶשׁ', ומספר האלפים מיוצג בהערה באמצעות ׀ ו־ך פשוטות (=סופיות, לא כפופות).

98 ראו: צרפתי, שם. המאמר עוסק ברובו בניסיון לקבוע מהו אותו 'אלתאג', וגם הוא מזהה אותו עם כתר ארם צובה. ראשית, הוא שלל את האפשרות שמדובר באחד מן התאגים התימניים, המבוססים בעצמם על הכתר; השוואת כתבי יד תימניים שונים לקטע שלפנינו העלתה שכתב היד מכיל געיות מעטות הרבה יותר, ואת הממצא הזה השווה לכתר ארם צובה, שמספר הגעיות בו הוא כ־25-30 אחוזים פחות מבכ"י לינגרד B19a. שנית, הוא שיער שספרי מקרא לא הושוו כי אם לכתב יד מופתי ובעל סמכות, ולא לכל תאג' מקומי בתימן. את הזיהוי שהציע הציג צרפתי כהשערה שאינה מבוססת דיה, משום שלא מצא עדות נוספת לתופעה של הגהת כתבי יד על פי הכתר. כעת בידינו להוסיף לכתב היד הזה את הדוגמה הקודמת, מכתב היד של חומש במדבר שהוגה מן הכתר. יחד עם הנתונים הנוספים, ניתן לקבוע שמדובר בכתר ארם צובה. וראו להלן, דיון בשאלת האפשרות שנמצאים מצופים נוספים בשם 'אלתאג'.

ישנה פרשה סתומה. בנוגע לפרשה הסתומה אין צורך להיזקק לנוסח משוחזר משוער כדי לדעת מה הופיע בכתר, שכן הרמב"ם רשם בשיטתיות בהלכות ספר תורה (פרק ח) את הפרשות הפתוחות והסתומות על פי הכתר, וניתן לראות שבמקום המדובר אין כלל פרשה - פתוחה או סתומה. עם זאת, ישנה פרשה סתומה במקום זה גם בכ"י לנינגרד המפורסם,⁹⁹ ונראה שמדובר במסורת קיימת ולא בטעות סופר מקרית. בכל אופן, יש להניח שהמגיה לא התייחס לחילופים בפתוחות וסתומות (שכן הוא לא תיקן את הפרשה הסתומה לאור נוסח הכתר) אלא רק לכתוב ואולי גם לניקוד ולטעמים. באשר לגעיות - אין ולו געיה אחת בכל הקטע שלפנינו, לעומת תשע געיות בנוסח המשוחזר שב'מקראות גדולות הכתר', ונראה שגם הסופר וגם המגיה לא התחשבו בהן כלל.

גם הקטע המדובר כאן אינו נושא תאריך מפורש, ואף אין בו מידע מובהק על מקום מושבו של הכתר בעת ביצוע ההגהה, כבקטע מסוף ספר במדבר. ואולם, אם אכן יש לקבל את התארוך של ההגהה למאות השלוש עשרה או הארבע עשרה, ואת ההשערה שהכתר עבר ממצרים לארם צובה סביב שנת 1375, הרי שגם כתב היד הזה הוגה ככל הנראה מן הכתר בזמן שהיה בפֶּסְטָטָט.

אם כן, ידועים כעת שני ספרי חומש שונים שהוגהו מכתר ארם צובה בידי מגיחים שונים¹⁰⁰ בתקופה שבה היה הכתר במצרים. אין להניח שנמצאים לפנינו שני החומשים היחידים שהוגהו באופן זה; לאור שני עדים אלה נראה שהגהת חומשים (ואולי ספרי מקרא נוספים) מן הכתר הייתה אפשרית ואולי אף נפוצה. הדבר מחזק את המסקנה שאליה הובילה רשימתו של ר' יוסף ראש הסדר: במצרים ניתן היה לעיין בכתר יותר מכפי שעולה מכתובת ההקדשה שלו שהוזכרה לעיל, וניתן היה להשתמש בו שימוש ממושך ולהגיה (ואולי אף להעתיק) ממנו ספרים.

ז. כתר ארם צובה במצרים: מסקנות

1. כתר אחד או כתרים הרבה?

לאחר סקירת המקורות על אודות 'מצחף אלתאג', ראוי לסכם את הנתונים בשאלת זהותו של המצחף. הכינוי תאג - או בגרסתו העברית: כתר - לספרי מקרא מקובל כיום ביחס לכתרי התורה התימניים, וכן ביחס למספר מצחפי מקרא מפורסמים:

⁹⁹ סנקט פטרבורג, Evr. I B 19a, דף 73b.

¹⁰⁰ בעיני משווה קל ניתן לזהות שמדובר בשתי ידיים שונות זו מזו.

לצד כתר ארם צובה מוכרים, בין השאר, גם מצחפים בשם 'כתר דמשק'¹⁰¹ ו'הכתר הקטן'.¹⁰² האם כינוי זה היה נפוץ גם בתקופה שבה אנו עוסקים?

דיוד שטרן נדרש לשאלה זו, ומתוך בחינת הנתונים שבידו הגיע למסקנה שהמונח 'אלתאג' במקורו יוחד לכתר ארם צובה בלבד.¹⁰³ מתוך כ-4,200 קולופונים של כתבי יד שתועדו במאגר הנתונים 'ספרדתא', שטרן מציין שאף לא אחד כולל את המונח תאג' או כתר.¹⁰⁴ על דבריו יש להוסיף, כי בכל רשימות הספרים הרבות מן הגניזה שהתפרסמו לא מצאתי ולו מצחף מקרא אחד נוסף שזכה לכינוי רשמי משלו, אולי מלבד 'אחי הכתר' – כינוי שכל-כולו מבטא את זיקתו של המצחף הנושא שם זה לכתר ארם צובה. לצד אזכורו של 'מצחף אלתאג' בכ"י ששון 1053 שנידון לעיל, המתייחס ללא ספק לכתר ארם צובה, ציין שטרן גם את הופעתו בפירושו ר' סעדיה העדני¹⁰⁵ ל'משנה תורה לרמב"ם', פירוש שכתבתו הסתיימה בשנת 1484. ביחס לספר הידוע במצרים הוא כתב כך:

הספר שסמך עליו הגאון ז"ל עדיין הוא היום במדינת צובה והיא חלב ויסמוה אלתאג ומכתוב עלי רק בכל ורקה תלאת דפאת ומכתוב פי אכרה (=ושמו 'הכתר', וכתוב על קלף, בכל עמוד שלושה טורים, וכתוב בסופו): אני אהרן בן אשר שהגהתי וכו'. ואני ראיתי וקראתי בו.

מעדות זו עולה, שלא רק לפני שנת 1200 (תאריך ההערה בכ"י ששון 1053) כי אם גם בסוף המאה החמש עשרה הוכר המצחף המפורסם בשם 'אלתאג', ומדובר היה עדיין בשם ייחודי שאינו נפוץ. לנתונים אלו אפשר לצרף את האזכורים הנוספים של 'מצחף אלתאג' בתקופה שבין שתי העדויות הללו, והתמונה הכוללת מחזקת את ההנחה שבכל תקופה זו כונה כך כתר ארם צובה בלבד. יצוין שמלבד שתי עדויות אלו וקטעי הגניזה שנדונו במאמר הנוכחי, לא ידוע על מקור נוסף הקודם לסוף המאה החמש עשרה שנזכר בו הכינוי המדובר, וכן לא ידוע כינוי נוסף לכתר מלבד 'אלתאג' בתקופה זו.¹⁰⁶

101 ישנם אחד עשר 'כתרי דמשק'; אחד מהם הוא מצחף תורה קדום ביותר המתוארך למאה העשירית (ירושלים, הספרייה הלאומית, MS Heb. 4°5702).

102 ירושלים, מכון בן צבי, Ms. 2

103 כך משתמע גם ממילונו של פרידמן (לעיל, הערה 53), עמ' 913: 'תאג... מצחף מקרא... אלתאג - כתר ארם צובא'.

104 שטרן (לעיל, הערה 17), עמ' 263-264*.

105 רבי סעדיה בן דוד עדני, חכם תימני בן המאה החמש עשרה, נולד בתימן ולאחר מכן עלה לארץ ישראל וישב בצפת. תקופה מסוימת ישב גם בארם צובה, ושם ראה את הכתר ועיין בו.

106 ואף אין עדויות על שימוש במקבילה העברית 'הכתר' כשמו של כתר ארם צובה (שטרן [לעיל],

רוב המקורות שהוצגו לעיל מתייחסים למצחף ששכן בבית הכנסת של הירושלמים בפסטאט, ומוסכם שמדובר בכתר ארם צובה. ברשימת המלאי של בית הכנסת כונה רק מצחף אחד בשם 'מצחף אלתאג', וממקור נוסף ניתן ללמוד שמצחף אחר בבית הכנסת כונה 'אכו מצחף אלתאג'. אילו 'מצחף אלתאג' היה כינוי נפוץ, הייחוס 'אחיו' היה מאבד ממשמעותו. גם ליהודה המלמד היה די באזכור 'מצחף אלתאג' בכדי להבהיר באיזה מצחף הוא מבקש לבדוק את שאלות הנוסח שלו, והדבר נכון גם ביחס לאזכור 'מצחף אלתאג' ברשימות ר' יוסף ראש הסדר, שהתגורר בפסטאט, וגם ביחס לקולופונים של המגיהים שהוזכרו לעיל, שבאחד מהם הוזכר בית הכנסת במפורש. אין מתאים יותר מכתר ארם צובה, שהרמב"ם כבר מציין את פרסומו הרב ואת העובדה שעליו 'היו הכל סומכין', לזכות לתואר כבוד ולכינוי ייחודי. שלושה מקורות עשויים היו לרמוז למסקנה ההפוכה, שהיה יותר מ'מצחף אלתאג' אחד:

- (א) בהערותו השנייה של ר' יוסף ראש הסדר (TS K 3.1) הוזכר, כאמור, 'אלתורה תאג' ברשימת 'הספרים השימושיים'. במקרה זה ברור שאין מדובר בכתר ארם צובה, שכן המצחף הכיל את התורה בלבד. ייתכן, כפי שמציע פרידמן במילונו, שיש לחלק בין 'תאג' ככינוי למצחף מקרא ובין 'אלתאג' ביידוע ככינוי ייחודי לכתר ארם צובה;¹⁰⁷ ולעיל הוצע ש'תאג' הוא כינוי למצחף שהועתק מן הכתר או הוגה על פיו.
- (ב) במכתב השלישי של יהודה המלמד, שנדון לעיל, הוא מבקש מחברו החזן בפסטאט: 'ותעיין בשבילי במצחף הכתר שבכתיבתו וניקודו של בן אשר, ואם לא - בן נפתלי'. מניסוח הדברים ניתן היה להעלות על הדעת שהיו שני מצחפים בשם 'מצחף הכתר' - האחד של בן אשר והאחר של בן נפתלי. ואולם הניסוח אינו חד משמעי, ולעיל הוצע, משיקולי סבירות, להעדיף את הפרשנות שלפיה המילים 'בן נפתלי' מתייחסות למצחף אחר ולא למצחף נוסף שנקרא גם הוא 'מצחף הכתר'.
- (ג) בקולופון המגיה הראשון שנדון לעיל (TS Misc. 24.137.3) הנוסח הוא '[קוב]ל עלי מצחף אלתאג דבכנסת ירושלמין דבמצרים ובה'. לכאורה, אם הכינוי 'מצחף אלתאג' יוחד לכתר ארם צובה בלבד, מה הצורך לציין שהוא שוכן ב'כנסת ירושלמין דבמצרים'? אמנם אין מדובר בסתירה ישירה לתמונה העולה מיתר המקורות, אך עם זאת אציע שתי אפשרויות חלופיות: ייתכן שהמגיה ביקש לתאר את המקור שעל פיו הגיה את הספר בסגנון רשמי - בשמו ובמקומו; לחלופין, ייתכן שכתב היד המוגה היה

הערה 17], עמ' 264*).

107 פרידמן (לעיל, הערה 53), עמ' 913.

שייך לאדם או לקהילה רחוקים מפסטאט (אולי אף מחוץ למצרים), ולהם חשוב היה לציין גם את המיקום – אולי כדי לפאר את כתב היד, שנלקח עד לפסטאט כדי להגיהו. לסיכום, מן הנתונים, רובם ככולם, עולה תמונה אחידה: כתר ארם צובה שכן בבית הכנסת של הירושלמים, הוא זכה לכינוי הייחודי 'מצחף אלטאג', והוא נחשב לנוסח מופת. המקורות המעטים שעשויים להצביע על מצחפים נוספים שכוננו בשם זה אינם חד-משמעיים בלשון המעטה, ואין בהם כדי להטות את הכף לצד השני. יוצא מכלל זה המונח 'תאג' (ללא יידוע), שבמאות האחרונות שימש כינוי לספרי מקרא תימניים שנוסחם מבוסס על כתר ארם צובה, וייתכן שרשימת 'הספרים השימושיים' של ר"י ראש הסדר היא המקור הקדום ביותר לשימוש במונח זה.

2. השימוש בכתר ארם צובה במצרים

הרמב"ם העיר ב'משנה תורה' על השימוש הציבורי בכתר בעבר: 'שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין' (הלכות ספר תורה ח, ד). ייתכן שהוא ידע זאת ממסורות שבעל פה, אך הוא יכול היה ללמוד על כך גם מכתובת ההקדשה של הכתר, שנכתבה בעת הקדשתו לקהילת הקראים בירושלים במאה האחת עשרה, ובה נקבעה מדיניות השימוש בו: 'ואם יחפץ איש מכל זרע ישראל מבעלי המקרא ומהרבנים¹⁰⁸ בכל ימות השנה לראות בו דברי יתר או חסר או סתור או סודר או סתום או פתוח או טעם מהטעמים האילו יוציאוהו אליו לראות ולהשכיל ולהבין לא לקרות ולדרוש וישיבוהו למקומו'.¹⁰⁹

אין בידינו נתונים על השימוש בכתר בזמן ששכן בירושלים ועל מידת האכיפה של התנאים הנזכרים בהקדשה, אך כעת יש בידינו נתונים על השימוש בכתר במצרים, שקצתם רומזים לכך שלפחות במצרים ניתן היה להשתמש בכתר. מצד אחד, לפנינו עדויות על שליחת בקשות לבדיקת נוסח במצחף הכתר בתחילת המאה השלוש עשרה (יהודה המלמד), דבר שאינו מנוגד לתנאי ההקדשה ומעיד על השימוש בכתר לצרכים שהותרו בה; אך מצד שני, ידוע לנו על כוונתו של ר' יוסף ראש הסדר לכתוב תורה על פי מצחף הכתר, ועל שני חומשים שהוגהו בפועל מן הכתר – פעולות שדרשו שימוש ממושך בו, ולא רק 'לראות ולהשכיל ולהבין... וישיבוהו למקומו'. אין להניח שבדרך פלא הגיעו לידינו כל העדויות על מקרים שבהם נעשתה חריגה מתנאי ההקדשה.

108 בנוסח שעמד מול עיני קאסוטו היה כתוב 'מבעלי הבינה מהרבנים', אך הוא מציין שהמילה 'הבינה' כתובה על המחק, ושחזר את הנוסח המקורי כפי שכתבתי למעלה. ראו: עופר (לעיל, הערה 6), עמ' 288 והערה 29.

109 עופר, שם, עמ' 288–289.

מסתבר יותר שמדובר בדוגמאות המלמדות על הכלל: ניתן היה להשתמש בכתר שימוש ממושך בתקופה שבה היה שמור בפסטאט.¹¹⁰ מבחינה זו שונה היה מצבו של הכתר במצרים אף ממצבו בדורות האחרונים, בארם צובה, שבה הוא נשמר בקנאות והוסתר מעיני אדם כמעט באופן מוחלט.¹¹¹

מעניין לציין שכמעט כל קטעי הגניזה המתוארכים שהוצגו לעיל (מלבד רשימת המלאי של בית הכנסת אלשמיין) הם מתחילת המאה השלוש עשרה, עשורים מעטים לאחר פרסום דבריו של הרמב"ם על אודות 'הספר הידוע במצרים'. עם זאת, אין להניח מכך שהכתר לא היה ידוע ומפורסם לפני שפורסם ספר 'משנה תורה', משתי סיבות: ראשית, הרמב"ם בעצמו ציין שהוא 'הספר הידוע במצרים... ועליו היו הכל סומכין', ומכאן שהכתר היה ידוע עוד קודם לכן. שנית, הממצאים המופיעים במאמר הנוכחי הם המעט שהצלחתי למצוא מתוך קטעי הגניזה הניתנים לחיפוש טקסטואלי בפרויקט פרידברג, ונראה שמדובר בתמונה חלקית ביותר. אין לדעת אילו עדויות טמונות בקטעי גניזה נוספים.

ה. סיכום

תולדותיו של כתר ארם צובה ריתקו חוקרים רבים בדורות האחרונים, אך רוב הממצאים נגעו לתקופה שבה כבר היה בחלב (מסוף המאה הארבע עשרה) ולתקופה שלאחריה, כשהורד למחותרת בעקבות הפרעות ביהודי חלב בשנת 1947, והובא לבסוף לישראל בשנת 1958. במחקרים על הכתר, ביחס לתקופות קדומות יותר, נדונו רק כתובות ההקדשה שהיו רשומות בכתר וכן הערת המסורה שבכ"י ששון 1053; במחקרים מעטים צוינו גם רשימת המלאי של בית הכנסת אלשמיין והמכתב על אודות תיקון 'אחי הכתר'. המקורות הנוספים שנסקרו במאמר הנוכחי פותחים צוהר לתקופה שבה היה הכתר בפסטאט, ומאירים כמה מן השאלות שהוצגו בראש המאמר. כתר ארם צובה היה בבית הכנסת בן עזרא, שבו נחשפה הגניזה, במשך יותר ממאתיים וחמישים שנה, ושם גם עיין הרמב"ם בכתר והעתיק ממנו את רשימות הפרשיות שבתורה, את מבנה השירות ועוד. אמנם גילוי הגניזה פתח אופקים חדשים

110 אין לשלול את האפשרות השימוש החופשי בכתר היה מוגבל במצרים רק לאנשים חשובים מבני קהילת יהודי פסטאט, שקיבלו אישור מיוחד לכך מתוקף עיסוקם (הרמב"ם, מאיר בן יכין חזון, ר' יוסף ראש הסדר, ואולי גם מגיהים מקצועיים שקיבלו אישור מיוחד מתוקף תפקידם), ועל אחרים הוטלו מגבלות כאלו ואחרות. ואולם אין בידינו תיעוד לעניין זה.

111 ראו למשל: שמוש (לעיל, הערה 4), עמ' 35-38.

בחקר הרמב"ם ותולדותיו, אך עד כה לא נעשו מאמצים לזהות בגניזה הקהירית תעודות חשובות ביחס לכתר. אחוז קטן ביותר מן הטקסטים של קטעי הגניזה ניתן לחפש כיום באופן ממוחשב באתר פרויקט פרידברג, ובין קטעים אלה עלה בידי למצוא כשמונה קטעים הקשורים בתולדות הכתר. לאור זאת יש להניח שהגניזה הקהירית טומנת בחובה ממצאים נוספים הקשורים בכתר והם עשויים להתגלות בעתיד.